

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՍՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏԵՐԱՐԵՈՒԹՅԱՆ

Ն Ո Ր Շ Ր Ջ Ա Ն

Զ. ՏԱՐԻ - 1932

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԴԷՊԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

Հազիւ երկու ամիսներ այլ ևս կը բաժնեն զմեզ աւելի քան երկու տարիներէ ի վեր հեւ ի հեւ սպասուած այն օրէն՝ ուր ազգովին ընտրութեան ձայնը, իբրեւ ձայն Աստուծոյ, Լուսաւորչի աթոռին վրայ պիտի բազմեցնէ վշտալի Գէորգ Ե. ի յաջորդը, ի հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց:

Կը սիրենք հաւատալ, ու ասիկա՝ ի պատիւ Հայաստանի կառավարութեան բարձր հայեցողութեան և Մայր-Աթոռոյ հոգեւոր վարչութեան անվհատ և աշալուրջ ջանքերուն, թէ ամէն դժուարութիւն հարթուած ու բոլոր թիւրիմացութիւններ պարզուած են արդէն, ու նոյեմբեր 10ը կոչուած է մեր ազգային եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ արձանագրուելու իբրեւ բարենշան օր մը, ուր ազգն համօրէն պիտի կարենայ ողջունել առանց որ և է օտար կամ արտաքին ազդեցութեանց՝ բոլորովին ազգային օրէնքներու համեմատ ու մէկ անգամէն ընտրուած եւ ժողովուրդին խղճմտանքէն իսկ վաւերացուած իր հոգեւոր զուխը:

Գիտենք թէ դժկամ մտայնութիւններ դեռ ի՞նչ առարկութիւններ պիտի ուզէին որոճալ այդպիսի լաւատեսութեան մը հանդէպ. բայց հանդարտ սրտով կ'անցնինք այդ բոլոր մտավախութեանց առջեւէն, լի յուսով՝ թէ իրականութիւնը շուտով պիտի դայ ինքն իսկ տալ հերքումը այդ կարգի անճիշդ դատումներու, և կ'ուզենք վայրկեան մը կանգ առնուլ ուրիշ երևոյթի մը առջև:

Հետաքրքրական է արդարեւ դիտել թէ, եկեղեցական ընդհանուր ժողովի զումարման արտօնութեան լուրն ստացուած իսկ օրէն, բուն ընտրութեան հարցը երկրորդ դիժի վրայ մնաց կարծես, ու հանրային ուշադրութիւնը սկսաւ առաւելապէս սեւեռուիլ բարեկարգութեան խնդրոյն կողմը: Սկիզբէն իսկ, հոգեւոյս Հայրապետի վախճանումէն յետոյ, երբ ժողովի զումարման համար կարգադրութիւններ տնօրինուեցան Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդէն, ստոյգ է թէ բարեկարգութեան հարցը նշանակուեցաւ օրակարգի հարց: Այս մասին չունինք և չենք կրնար ունենալ որ և է դիտողութիւն: Ոչ ոք կրնայ ուրանալ բարեկարգութեան կարևորութիւնը, ներկայիս մանաւանդ: Եթէ քաղաքական հանգամանքներ եւ ազգային կեանքի ներքին դժուարութիւններէ ծնունդ առած հարկեցուցիչ պա-

բազմաներ անթոյլատու զտնուած չլինէին, կանուխ, շուրջ դար մը առաջ, բողոքականութեան մեր մէջ մուտ գտած թուականէն, կամ, առ նուազն, Ազգ. Սահմանադրութեան հրատարակութեան օրերուն — երբ ազգային հասարակաց զգացումը աւելի քան երբեք արթուն և զգաստ ողջմտութեամբ մը պիտի կարենար մօտենալ հարցին — կարելի եղած պիտի ըլլար նկատի առնուլ զայն:

Թէ իրօք ա՛յս է եղած ազգին կեցուածքը այդ խնդրոյն հանդէպ, կը հասկցուի անկէ ևս որ, Օսմ. Սահմանադրութեան բերած խարուսիկ ազատութեան օրերուն, հոգեւոյս Իզմիրեան Սրբազանի կաթողիկոսութեան և Դուբեան Սրբազանի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ատեն, երբ վերև ակնարկուած քաղաքական արդեւքները կը թուէին այլևս գոյութիւն չունենալ, հարցը, ինքնին, այսինքն ինքնաբերական զարթոնքի մը ամբողջ կենսունակութեամբ, կանգնեցաւ յանկարծ ժողովրդային խղճմտանքին առջեւ, ու Պատրիարքարանը հարկ դատեց պաշտօնական ընթացք տալ զործին, յատուկ Յանձնաժողովի մը միջոցաւ՝ հարցարաններով՝ ձեռնարկելով ժողովուրդին ժողովական ներկայացուցիչ մարմիններուն կարծիքն ու տեսութիւնները հաւաքել ամբողջ Թիւրքիոյ Հայութեան սահմաններուն մէջ մասնաւորաբար, եւ Պատրիարքարանի հետ իրենց երբեմնի յարաբերութիւնները դեռ պահող արտասահմանեան նախկին թեմական շրջանակներուն մէջ ընդհանրապէս:

Յայտնի է սակայն թէ այս ձեռնարկն ալ, որ հարցին նկատումին տանող ամենէն լուրջ և իրատես ըմբռնումով զծուած ճամբան էր, ինչպէս մատնուեցաւ ձախողութեան, երբ միեւնոյն խափանարար պատճառները երեւան եկան դարձեալ, նախ Կիլիկեան նոր արհաւիրքին և յետոյ մեծ պատերազմին համասփռած աղէտքներուն հետեանքով:

Հիմալ որ, նոյն այդ պատճառներուն աւելի կամ նուազ առերեւոյթ բարձումովը՝ իբր թէ յարդարուած կը կարծուի զետիւնը, հիմալ որ Էջմիածին կը պատրաստուի, ներկայ ընտրութեան առթիւ՝ սեղանի վրայ հանել հարցը, ի՞նչ պիտի ըլլայ իրերու վիճակին ուղղութիւն տուող զիծը: Պիտի հանդուրժուի՞ արդեօք որ քանի մը ակադեմական ճառէ կամ նորընտրելի հայրապետին նախադահութեամբ զուամբուած քանի մը նիստէ վերջ, ձայներու կամ քուէներու տարափէ մը յետոյ յանկարծ եզրակացուի և վճռուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան զործը:

Չենք ուզեր և չենք կրնար վայրկեան մ'իսկ մտածել այսպիսի պատահականութեան մը վրայ, որուն հետեանքները ողբալի միայն կրնան ըլլալ: Դժուարին և բարդ է խնդիրը, որուն շատեր դեռ այսօր կը փորձեն ահա մօտենալ վարկպարազի հայեցողութիւններով: Առանց զիտական հիմքերու վրայ կառուցուած ուսումնասիրութեանց, խիզախ շարժումով մը յանկարծ լուծել բարեկարգութեան խնդիրը, ուրիշ բան պիտի չըլլար՝ եթէ ոչ ստիպել մեր հոգեւոր կեանքը սնանիլ տրաս պտուղներով, որոնց արդիւնքը զիտենք թէ ս'ըբան քայքայիչ կրնայ ըլլալ զործարանաւորութեան համար:

Անշուշտ շատ բան ըսուած և գրուած է ցարդ, այս թերթին մէջ և այլուր, այդ հարցին մասին. այդ ամէնը կրնան զեղեցիկ թելադրութիւններ ըլլալ, ուղղութիւն տալու և լուսաբանութիւններ սփռելու ու կատարուելիք զործին ծրագիրը կազմելու տեսակէտով. բայց ամէն բանէ առաջ պատմաբանական

հետազոտութիւններով անհրաժեշտ է խորանալ նախ անոր մէջ ու շուրջը, եւ յետոյ միայն տնօրինել պատշաճը :

Այս մասին այնքան անխախտ է մեր համոզումը որ թոյլ կուտանք մեզի՝ նոյնութեամբ յառաջ բերել հոս ինչ որ տարիներ առաջ ներկայացուցած ենք պատկանեալ իշխանութեան իբրեւ մեր տեսութիւնը բարեկարգութեան զաղափարին նկատմամբ, և որուն ընթերցումը հաւանաբար կրնայ ծառայել աւելի հանգամանօրէն ըմբռնելու մեր կարծիքը այդ մասին :

Հայ Եկեղեցին, որ տասնեօթը դարերէ ի վեր հայ ժողովուրդին ճակատագիրը վարող ոյժն է եղած, կրօնական և ազգային պատկառելի հաստատութիւն մըն է : Անոր կազմուածքին ու կեանքին մէջ յառաջ եկած ամէն երևոյթ իր պատմական և ընկերային շարժառիթն ունեցած է : Պէտք է վերլուծել այդ շարժառիթներէն իւրաքանչիւրը, պատմաբանական ուսումնասիրութիւններով հետազօտել և պարզել անոր նախկին շրջանները, նախաքրիստոնէական բարքերէն իր մէջ վերապրած տարրերը, օտար Եկեղեցիներէ եղած փոխառութիւնները կամ ընդօրինակութիւնները, քաղաքական ազդեցութիւններով մուտ գործած նորութիւնները, ժողովական որոշումներով, անհատական քմահաճոյքներով եւ պատահական թիւրիմացութիւններով կատարուած կարգադրութիւնները, և այնուհետև միայն խորիւր բարեկարգութեան վրայ : Մասնազէտներ պէտք է ուսումնասիրեն նախ Եկեղեցիին պատմութիւնը, ծիսարանը, ժամագիրքը, շաբաթնոցը, կանոնադիրքերը, բեմի կեանքը, եկեղեցական աստիճաններուն ծագումն ու կազմակերպական զարգացումի պայմանները, և յետոյ, համեմատելով զանոնք ներկային պահանջներուն հետ, գծուի բարեկարգական այնպիսի ծրագիր մը, որ առանց դպչելու Հայ Եկեղեցիին արեւելեան և ազգային Եկեղեցւոյ նկարագիրին, միևնոյն ատեն համաձայն ըլլայ արդի ժամանակիս ոգիին :

Այսպիսի ուսումնասիրութիւններէ վերջ միայն կարելի պիտի ըլլայ համոզուիլ թէ վանականներու խուժելովը քաղաքներու մէջ՝ ինչպէս վանքերու համար միայն սահմանադրուած երկար ժամասացութիւնները հետզհետէ պարտաւորիչ դարձան վանքերէ դուրս ալ, և աշխարհիկ կղերը, ամուսնաւոր եկեղեցականութիւնը, հետզհետէ ամփոփուեցաւ իր այժմեան չափաւորուած պաշտօնավարութեան մէջ, բեմական, վարչական և իշխանական կամ հովուական ասպարէզի բոլոր առաւելութիւնները յանձնելով վանական կղերին : Այսպիսի ուսումնասիրութիւններէ վերջ է որ պիտի հասկցուի զիտականօրէն թէ բուն հայեցի եկեղեցական երաժշտութիւնը, կորսնցնելով իր յորդորեղութեան պարզ եւ սրտառուչ զեղեցկութիւնը, ուր եղանակը չէր սպաններ երբեք բառերուն իմաստը, հազարական և բիւզանդական ազդեցութեանց տակ ինչպէս ստացաւ այժմեան ձայնաձգութեանց անիմաստ և անհեթեթ տաղտկալիութիւնը, որ ներկայի ժամասացութեանց ումպէտ երկարութեան պատճառներէն մին է :

Այսպիսի ուսումնասիրութիւններէ վերջ է որ պիտի ըմբռնուի թէ ինչպէս, Կիլիկիան շրջանին մէջ, Խաչակիրներու կամ լատին Եկեղեցիին հետ շփումը պատճառ դարձաւ ծիսական հանդիսականութեանց նոր և օտարոտի խճողումներու : Թէ ինչպէս անձանօթ և օտար նահատակի մը նշխարներուն զիւտը, փոխադրութիւնը, ստացումը կամ տեղական վկայարանի մը կառուցումը պատճառ

եղան անոր տօնին հաստատուելուն կամ ընդհանրանալուն մեր մէջ : Թէ ի՛նչ պէս Ունիթօրներու զործունէութեան դէմ մղուած բռնն կռիւը հակահարուածօրէն և յանդէտս մեր մէջ փոխադրեց բազմաթիւ վանական վարչական և նուիրապետական ըմբռնումները Կաթողիկ Նկեղեցիին, ամուսնական եւ կանոնական կարգ մը խնդիրներու լուծման առթիւ :

Այսպիսի ուսումնասիրութիւններու շնորհիւ է վերջապէս որ պիտի պարզարանուի թէ ի՛նչ պատճառներէ թելադրուած մեր նախնիք հաստատեցին ամուսնական յարաբերութեանց ազգակցական՝ խնամիական եւ բարոյական պորտահամարի դրութիւնը և կամ հարսանեկան օրերու խտրութիւնը, և թէ այդ պատճառները կը պահե՞ն տակաւին իրենց զոյութեան իրաւունքը, և այլն :

Այս կերպով է միայն, վերջապէս, որ կարելի պիտի ըլլայ զիտակցօրէն կազմել բարեկարգական ծրագիրը, եւ յետոյ լրջօրէն զործադրել զայն, եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բաղկացած ընդհանրական ժողովի մը համագլխին ղեկավարութեամբ մէջ :

Եթէ եկեղեցիին պաշտօնական նախաձեռնութեամբ է որ պիտի կատարուի Հայ եկեղեցիին բարեկարգութիւնը, ինչ որ պատմութեան համար նորօրինակ բան մը պիտի ըլլայ, կը կարծեմ թէ այս է ամենէն պատշաճ և բնականորէն եղանակը, մեր եկեղեցիին՝ օտարաց առջև իր պատկառանքը և իրեններուն առջև իր համարումը չկորսնցնելու լաւագոյն կերպը :

Հակառակ պարագային, պէտք պիտի ըլլայ սպասել բարեկարգութեան յեղափոխումի մեծ միտքովը օժտուած հօգը, բարի և խոհական կամքերու ծնունդին մեր մէջ, որ, առանց ազգային եւ կրօնական մեծ եւ վնասաբեր ցնցումներու, իրագործեն ժամանակին պահանջը : Բայց, ո՞ր դարը պիտի ծնի այդ անհատականութիւնները. առ այժմ ո՛չ մէկ նախանշան չի տեսնուիր այդ ուղղութեամբ :

Հայ եկեղեցին արդարեւ պէտք ունի վարչային, ծիսական և կանոնական բարեկարգութեան, բայց մեր խորին համոզումն այն է նոյն ատեն որ այդ պէտքին լիուլի և որոշ հասկցողութիւնը և անոր լուրջ ու ապահով զործադրութիւնը տեղի կրնայ ունենալ վերեւ յիշուած մասնազիտական ուսումնասիրութիւններէն ետքը միայն :

Յայտնի է թէ բարեկարգութեան հարցին այժմէացման բռն շարժառիթը եղած է վերջին քառորդ դարու ընթացքին մէջ ժողովուրդին ուժացումը իր եկեղեցիէն և կրօնական կեանքէն : Միամտութիւնը ունեցանք խորհելու թէ այս երևոյթին պատճառն է եկեղեցին, իր պաշտամունքին երկարութեամբը, բարդութեամբը և կանոնական ու կարգապահական անյարմարութիւններովը :

Ստուգութիւնը այն է սակայն անշուշտ որ ժողովուրդին կրօնական անտարբերութիւնը աւելի հետեանք է կրօնական զգացման մշակութեան զործին հետզհետէ տկարանալուն մեր մէջ, և այս՝ շնորհիւ եկեղեցականաց կրթութեան պակասին, համեմատութեամբ ժամանակին պէտքին : Կրնանք այժմէն վստահ ըլլալ թէ բաղձացուած բարեկարգութեան իրագործումն ալ պիտի չկրնայ փոփոխութիւն մը յառաջ բերել իրերու կացութեան մէջ, եթէ եկեղեցական իշխանութիւնը լրջօրէն նկատողութեան չառնէ այս պարագան : Արդ, ոչ միայն բարեկարգական շարժումը չվիժեցնելու, այլ նաև հասարակաց զգացումը խորապէս պատրաստելու համար անոր, հարկ է որ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը խորհի եկե-

զեցականներուն իրենց կոչումին և ասպարէզին պատրաստուելու հարցին վրայ :

Երբ կրօնի ուսումը կը կորսնցնէ իր հմայքը՝ անհմուտ դասախօսներու երեսէն, երբ քրիստոնէական բեմը կը դադրի մեր եկեղեցիներուն ամենէն կենսունակ գորութիւնը ըլլալէ՝ շնորհիւ անկարող քարոզիչներու, երբ քահանաներուն կրթութեան գործը կը շարունակէ մատնուիլ մոռացութեան, երբ վարդապետներու պատրաստութեան եւ զարգացման կարեւորութիւնը հետզհետէ չի շեշտուիր աւելի շօշափելի արդիւնաւորութեամբ մը, բարեկարգութիւնը կրնայ այսօր իրականանալ՝ վաղը ոչնչանալու համար միայն, վասն զի արժանաւոր պաշտօնեան միայն կրնայ շարունակել և արդիւնաւորել այնքան ջանքերով իրագործուելիք այս զեղեցիկ գործը :

Հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հիմնաքարը՝ եկեղեցականներու պատրաստութեան ձեռնարկն է :

Իշմիածնի մէջ հաւաքուելիք Համագումարը մեր եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը ըստ արժանւոյն նկատի առնելու եւ զայն արդար եւ գործնական լուծումի մը յանդեցնելու համար, պէտք է որ հաւատքի հողի ունեցող և եկեղեցադիտական ու պատմաքննական ուսումնասիրութեանց մէջ իրական ձեռնհասութիւն ներկայացնող անձերու միջոցաւ կատարուելիք հետազօտութեանց ծրագիրը մը ճշդէ՛ այս անգամ, մօտաւորագոյն ապագայի մը յետաձգելով վերջնական տնօրինութիւնը :

* * *

ՀԱՒԱՏՐԻ ԵՒ ՄՏԱԾՄԱՆ ՑՈՒՔԵՐ

“ՈՐԴԻՔ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՈՐԴԻՔ ՄԱՐԴԿԱՆ,,

Երկու զուգահեռական բայց հակընդդէմ ուղղութեամբ զիծերու վրայ, երկու ցեղեր՝ երկու մարդկութիւններ կը քաշեն, առանց միմեանց հպելու, առանց միանալու իրարու : Ի՞նչ է պատահած միևնոյն ընտանիքի այս երկու ճիւղերուն միջև : Նախնական մարդուն յատկանիշերէն մին վերացուած է արդեօք ճիւղերէն մէկին վրայէն : Կամ բոլորովին նո՞ր մը դրուած է արդեօք միևսին վրայ : Իրարու նմանող ճիւղեր, հառաչանքներ, կարգախօսքեր կը լսեմ թէ՛ մէկ թէ՛ միւս կողմէն. առաջին տպաւորութեամբ, միևնոյն արտայայտութիւնները, միևնոյն լեզուն կը թուին անոնք. երկու ասիւնքներուն վրայ եւս, պարտականութեան, սիրոյ, յոյսի և նոյն իսկ Աստուծոյ վրայ կը խօսին : Բայց նոյն բառերու տակ տարբեր գաղափարներ են անոնք, ու կը տեսնեմ ընդհուպ որ այս երկու ցեղերուն միջև ոչ նոյն պարտականութիւններուն խօսքն է որ կ'ըլլայ, ոչ նոյն սիրոյ, ոչ նոյն յոյսերու, և ոչ իսկ միևնոյն Աստուծոյ մը : Նորէն կ'ըսեմ. երկու մարդկութիւններ են անոնք. պէտք է ուրեմն որ երկու ծագում, երկու ծնունդ եղած ըլլայ. ու արդարեւ կայ այդ երկուութիւնը. «ի մարմնոյ ծնեալն մարմին է. ի հոգւոյ ծնեալն հոգի է» : արդ, հոգին քաջ կը ճանչնայ մարմինը, բայց մարմինը չի ճանչնար հոգին :

Մ Ե Կ Ո Ւ Ս Ա Յ Ո Ւ Մ

Մեր դարը մէկ ուրիշ Ռոպէնսոն մը հնարած է. ամբօխին՝ «մարդերու այդ ընդարձակ անապատին» մէջ՝ կորսուած մարդն է ան : Դադափարը ճիւղ է և բնզուն : Ակամայ մեկուսացումը՝ միայնութիւններուն ամենէն խորունկը և ամենէն դառնագոյնն է. Ռոպէնսոններու ամբօխ մը ունինք մենք գրականութեան մէջ. աշխարհի մէջ ալ կը հանդիպինք այնպիսիներէն աւելի կամ նուազ վաւերականներու :

. . . Ոմանք խղճալի են, ուրիշներ՝ զուարճալի : Բայց կան զգուշիւներ ալ, այնքան հին՝ աշխարհի մէջ, որքան ինք աշխարհ է. եսամոլներն են անոնք : Եսամոլութիւնը բացարձակ միայնութիւնն է : Աստուած ու ընկերը չսիրող մարդը քստրական մըն է, կամաւոր բանտարկեալ մը. եթէ չի կրնար անիկա խուսափիլ արհամարհանքէն, կը խուսէ սակայն բանաստեղծութենէն, որ պիտի չերթայ բնաւ զայն նկարել, փակուելով անոր հետ իր զնտանին մէջ, անիկա մատովը կը ցուցնէ միայն զայն, ու կ'անցնի :

Ա. Վ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՍԱՐԴԷ ԿՐՆԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾ ՏԵՍԵԼ

Աւետարանը, Յիսուսի հոգեգրաւ խօսքերուն զանձարանը, քրիստոնէական կեանքի ուղեցոյց ոսկեմատեանն է, անոր գոհար համարները և աստուածային պատգամները չափանիշն են մաքուր կեանքի, սուրբ և բարի կենցաղի, և առաջնորդը զէպի երանական և յաւիտենական կեանքը: Այդ հոգեւունչ մատեանէն 3 ոսկեղէն համարներ ամէնէն աւելի գրաւած են իմ մտածումս՝ իրրեւ ճշգրտակ ճշմարիտ քրիստոնէական կեանքի: Առաջինը Յովհաննէս սիրոյ աւետարանչի թանկագին մարգարիտն է (Գ. 16), որով աստուածարան Աւետարանիչը յատկորէն կը ցուցնէ թէ Աստուած մարդոց՝ իր մեղաւոր դաւաններուն՝ զորովագութ հայրն է, որոնց փրկութեան համար կը զոհաբերէ նոյնիսկ իր աստուածային Միածին Որդին, զերազոյն պատարագը աշխարհի պատմութեան մէջ:

Բ. և Գ. համարները մեր Տիրոջ աստուածախօս շրթներէն զուրս հոսած են իրրեւ կանոն մարդկային կեանքի: Յիսուս այդ յաւիտենական պատգամները արտասանեց լերան հրաշալի քարոյին մէջ — անգին աւետարան մը Մատթէոսի Աւետարանին մէջ (Ն. 2. և Է. զլուսներ) — Բ.ը զԱստուած տեսնելու պայմանն է, ամէնէն գերազանցը, ամէնէն չքնաղը և Զ.ը երանիներուն (Ն. 8): Իսկ երրորդը արդարադատ կշիռով մը կը չափէ մարդուն ընթացքը իր ընկերոջ հանդէպ. Ուկիդիմ կանոն մեր կեանքին, (Մտթ. Է. 12), կարելի չէ ասկէ աւելի լիակատար, ասկէ աւելի մարդկային և միևնոյն ատեն աստուածային չափանիշ մը, կեանքի կանոն մը տալ մարդկային յարաբերութեան համար. Քանի որ չես ուղեր որ ուրիշներ քեզի չարիք ընեն և ընդհակառակը կը փափաքիս որ բարիք ընեն, զոն ալ նոյնպէս ըրէ անոնց. եթէ սիրուելու իղձը ունիս՝ սիրէ՛ նախ զոն ուրիշները:

Այս երեք թանկարժէք մարգարիտներուն համար, արդարեւ, կ'արժէ՝ աւետարանի վաճառակոնին պէս ծախել ամբողջ ունեցածը և զնել զանոնք:

Դառնալով մեր բուն նիւթին, կ'ուզեմ անգամ մը մեր ոսկեղինիկ բարբառով հընչեցնել սիրելի ընթերցողներուս ականջին այդ ոսկեղէն խօսքը. «Երանի՛ր այնոցիկ, որ սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն»: — Երանի՛ր անոնց՝ որ սուրբ են սրտով, վասնզի անոնք զԱստուած պիտի տեսնեն —: Շատեր պիտի հարցնեն անշուշտ, բայց ի՞նչպէս կարելի է Աստուած տեսնել, չէ՞ որ անիկա հոգի է, մարմին չունի, նիւթ չէ: Այո՛, մահկանացու աշխարհով կարելի չէ անմահ տեսնել, նիւթական, ֆիզիքական զործիքներով անկարելի է աննիւթ տեսնել, վասնզի Աստուած հոգի է. ուրիշ զործիք մը պէտք է որ նիւթական չըլլայ, այն է սուրբ սիրտը, հոգին, որ նիւթ չէ և կրնայ իր նմանը տեսնել՝ եթէ նոյնիսկ փակես ֆիզիքական աչքերը:

Սակայն, ի՞նչ է սիրտը, և ի՞նչ կը նշանակէ սրտի սրբութիւնը, որով միայն կարելի է զԱստուած տեսնել, ինչպէս կ'ըսէ աստուածային Փրկիչը: Անհրաժեշտ է անոր խորքը թափանցել, խնդիրը լաւագոյնս լուսարանելու համար: — Սիրտը կեդրոնն է ֆիզիքական կեանքի, հոն է արեան աւազանը, որ կենսահիւթ կը ջամբէ ամբողջ մարմինը՝ երաններուն միջոցաւ. անիկա անընդհատ կ'աշխատի, եթէ վայրկեան մը զադրի բարբախէ, եթէ բույս մը կեցնէ իր համաչափ զորկը՝ նիւթական մարդը կը մեռնի, մարմինը կը զադրի ապրելէ և զործելէ: Սիրտը կեդրոնն է նաև հոգեւոր կեանքի, իսկ հին աւետիկէն կեդրոն կը նկատուէր նաև իմացական կեանքի, մտածումի, որուն կեդրոնն է ուղեղը: Բայց ներքին աշխարհ մը կայ մարդուն ներսը, որ ուղեղը չէ, որ միտքը չէ. այլ հոգեբանական, զգացողութեան և բնախօսական կեանք մը կ'ապրի մարդուն ներսիդին, որ իմացականութիւնը չէ: Զայն միայն կը զգանք կ'ըմբռնենք, սակայն մեր մարդկեղէն զործարաններով չենք կրնար լրիւ արտայայտել զայն: Ի՞նչ է այն ներքին պայքարը զգացումին և մտածումին, մարմինն և հո-

զիրն, նիւթին եւ աննիւթին միջեւ։ Ահա՛ւասիկ այդ ներքին, բուն մարդը, անմահ էակն է զոր հոգի կը կոչենք, և որուն բնակարանը կը նկատենք սիրտը, ամէնէն էական գործարանը կեանքին։

Հոգին կրնայ այդ ժամանակաւոր բնակավայրէն տեսնել զԱստուած՝ եթէ բաց են անոր պատուհանները, եթէ մեղքը չէ արատաւորած անոր ապակիներուն անբըծութիւնը։ Մտրով կամ ածուխով սեցած պատուհանի մը փեղկերէն կրնա՞ք տեսնել դուրսի գեղեցիկութիւնը, ուրեմն, ի՞նչ պէս կ'ուզէք որ մեղքի բիծերով արատաւորուած սիրտով տեսնէք զԱստուած, մաքրեցէ՛ք պատուհանին աղաը՝ որպէսզի տեսնէք զուրսը, սրբեցէ՛ք սրտին արտաը՝ որպէսզի հոգին կրնայ անոր պատուհանէն տեսնել Աստուած։ Հետեւաբար Աստուած տեսնելու միակ պայմանը և միջոցը սուրբ սիրտն է, և կամ սրտի սրբութիւնը։ Ինչ որ մեղք է՝ հակառակ է սրբութեան, ինչ որ բիծ է՝ արատ է ամբոթեան։ Զիւնի միապաղաղ սպիտակ գորգին վրայ արատ կը ձգէ ամէն հետք, նոյնպէս սրտի ճերմակ սրբութեան վրայ արատ կը թողու ամէն տեսակ մեղք, և կը մթագնէ հոգիին աչքերը, ինչպէս մշուշը, աչքին բիծերը կը մթագնեն մեր ֆիզիքական տեսողութիւնը։ Շատ իրաւացի է, եթէ զգուսրութիւն առարկուի՝ աշխարհային այսքան մեղքերէն եւ չարիքներէն սիրտը եւ հոգին սուրբ պահելու համար, սակայն զգուսրութիւնը անկարելիութիւն չէ, եթէ ոչ Յիսուս այդ երանին պիտի չտար մարդոց. անշուշտ, բացարձակ սրբութիւնը աստուածային է, ինչպէս բացարձակ կատարելութիւնը Աստուած միայն ունի, բայց Փրկիչը հրամայեց. «Եղբրուք կատարեալք, որպէս հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է»։ (Մտթ. Ե. 48)։ Որով մեր պարտքն է ընել մեր կարելին, գերագոյն ճիգը սրբութեան, մեծագոյն ջանքը կատարելութեան, իրեւ տիպար ունենալով մեր երկնաւոր Հայրը, և մարդացեալ Փրկիչը, որ մեզ սրբացուց։ Աստուած մեզմէ աւելին չի պահանջեր, այլ կը ներէ իր աստուածային անբաւ զթութեամբը։

Մեծ Սաղմոսերգուն կը հարցնէ. «Ո՞վ ելցէ ի լեռոն Տեառն, կամ ո՞վ կացցէ ի տեղոջ սրբութեան նորա»։ Եւ ինքն իսկ

կը պատասխանէ. «Որ սուրբ է ձեռք եւ ամբիծ սրտիւ...»։ Կարելի չէ Տիրոջ սուրբ լեռը բարձրանալ անմաքուր ոտքերով, արատաւոր սիրտով։ Վասնզի Ան կ'այրէ, կը մեռցնէ հոն մօտենալ համարձակող անսուրբը։ Պէտք է թօթափել աշխարհային ամէն բան, արտաքին և ներքին ամէն անսրբութիւն՝ սրբութեամբ և երկիւղածութեամբ ելլելու համար անոր զազաթը եւ լսելու Տիրոջ անեղագոչ ձայնը ու տեսնելու համար երկնային հրաշափառ ճաճանչներով լուսապսակ դէմքը Անմահին, որուն հրաշէկ ճառագայթներէն մօտեանացու աչքերը կը շլանան, կը պնտեն, և չեն կրնար զիմանալ ա՛յդքան լոյսի յորդումին, ա՛յդչափ սրբութեան հոսումին։

Թռչունը չի կրնար առանց թևի ճախրել օդին մէջ, մարդը չի կրնար առանց սրբութեան թևերուն, առանց սրտի ամբոթութեան թևածել դէպի սրբութեան բարձունքը, դէպի անմահութեան տաճարը։

Առանց ամբիծ սրտի ո՛չ ոք կրնայ զԱստուած տեսնել. հեթանոսաց առաքեալը կ'ըսէ Եբրայեցոց թուղթին մէջ. «Զխաղաղութեան զհետ երթայք ընդ ամենեան և զարքութեան, առանց որոյ ոչ ոք տեսնիցի զՏէր» (ԺԲ, 14)։ Եթէ կ'ուզէք Տէրը տեսնել՝ սուրբ եղէք սրտով ու մտքով, զգացումով ու մտածումով, գործով ու խօսքով, այն ստեն արժանի պիտի ըլլաք փառաց Տէրը տեսնելու, զայն զգալու և ապրելու ձեր հոգւոյն խորը, անոր հետ հաղորդուելու ձեր սրտին սրբութեան տաճարին մէջ։

Սիրտով սուրբերն են միայն որ զԱստուած տեսնելու կ'արժանանան. — Մովսէս մարգարէն տեսաւ Ենովան Սինա լեռան վրայ, վասնզի սուրբ էր, Եղիա մարգարէն տեսաւ զԱյն, Անոր հետ խօսեցաւ, և ներշնչուելով անոր կենսատու խօսքերէն՝ զիմակապերծ ըրաւ Բահաղի քուրմերուն խաբէութիւնը, Կարմեղոս լեռան վրայ։ Եղիան արժանի եղաւ հրեղէն կառքով երկինք բարձրանալու և զԱստուած տեսնելու դէմ յանդիման։ Այսպէս բոլոր սիրտով սուրբերը, այսինքն, մարգարէներ, առաքեալներ, մարտիրոսներ, նահատակներ, բոլոր սուրբերը զԱստուած տեսան իրենց հոգիին սրբութեան աչքերովը։

Սրբութիւնը քրիստոնէական կրօնքին յարացոյցն է, նպատակն է: Աստուած մարդացաւ՝ որպէսզի մարդիկ սրբացնէ, աղամական մեղքէն սրբէ: Երբ երեխայ մը քրիստոնեայ կը մկրտուի՝ Ս. Աւագանին մէջ կը լուացուի այդ սկզբնական մեղքէն և սուրբ կ'ըլլայ: Դրոշմի խորհուրդին տառն մկրտիչ քահանան անոր մարմինն Ծմասերը կ'օծէ սրբալոյս միւսոնով՝ իբրեւ նշան Ս. Հոգիի շնորհքին, և երբ սիրտը կը դրոշմէ՝ կ'ըսէ. «Կնիքս աստուածային սիրտ տուր հաստատեսցէ ի քեզ, և հոգի ուղիղ նորոգեսցէ ի փորի քում»: Այո՛, սուրբ սիրտ և ուղիղ հոգի պէտք է քրիստոնէին օրպէսզի Աստուծոյ շնորհքներուն արժանի ըլլայ և նոյն ինքն Աստուած տեսնէ: Մեր պարտքն է ամբիժ պահել Ս. Աւագանին այդ սրբութեան կնիքը, Սուրբ Հոգիին աստուածային անջնջկի դրոշմը, սուրբ սիրտը:

Եթէ զԱստուած չենք տեսներ՝ պատճառն այն է որ չենք պահած մեր սրտին օրբութիւնը, եթէ Աստուած չ'երևիր մեզի, չի խօսիր մեզի հետ՝ պատճառն այն է որ արատաւորած ենք այն Ս. Տաճարը՝ ուր միայն կ'ուզէ բնակիլ Աստուած: Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ. «Ո՛չ գիտէք եթէ տաճար էք Աստուծոյ, և Հոգի Աստուծոյ բնակեալ է ի ձեզ: Եթէ ոք զտաճար Աստուծոյ ապականէ, ապականեսցէ զնա Աստուած, զի տաճար Աստուծոյ սուրբ է, որ էք դուք» (Ա. Կոր. Գ. 16-17): Մարդը, մարդուն սիրտը, Աստուծոյ բնակարանն է, հետեաբար կարելի չէ զայն ուրիշի տալ. եթէ Աստուծոյ հակառակ մէկը կայ հոն, այսինքն սատանան, մեղքը, Աստուած կը հեռանայ անկէ. Ան չի կրնար հաշտուիլ մեղքի հետ, ուր որ ինքն է՝ հոն ոչ ոք կրնայ ըլլալ՝ հակառակ իր սրբութեան: Աստուած քարեղէն տաճարներու մէջ չէ որ կը բնակի՝ այլ հոգեղէն, սուրբ սրտեղէն տաճարներու մէջ: Ս. Հոգին կ'օթեանի ամբիժ հոգիներու մէջ, անարատ սիրտերու ներսը. «Միթէ չէ՞ք գիտեր, թէ ձեր մարմինները Ս. Հոգիին տաճարն են, որ ձեր ներսն է, զոր ունիք Աստուծմէ»: (Ա. Կոր. Զ. 19):

Մեր հոգեւոր կեանքին կեդրոնը մեր ներսն է, մեր սրտին խորերը, որուն գաղտնիքները սակաւն Աստուած չատ լուս գի-

տէ, վասնզի հայելիի մը պէս բաց է Անոր աչքին: Հոն է մեր փրկութեան բանալին, մեր յաւիտենական փրկութեան և երանութեան առհաւատչեան, Աստուծոյ արքայութեան դուռը. անոր համար է որ Յիսուս կ'ըսէ. «Արքայութիւնը ձեր ներսն է, ձեր սրտին խորը, ձեր հոգեւոյն ներքնաշխարհը»: Արդարեւ քրիստոնէին ձեռքն է երկնքի արքայութեան բանալին, պայմանաւ որ զայն գործածել զիտնայ. մաքուր պահէ, չժանգոտէ, եթէ ոչ՝ այլիւս անգործածելի կը դառնայ և չի կրնար բանալ զրախտին դուռը: Ամբիժ հոգին է Եղեմին դուռը և սուրբ սիրտը անոր բանալին: Հաւատացեալ քրիստոնեան պէտք է լուս ճանչնայ այս առանձնաշնորհումը, քաջ զիտնայ յարգը իրեն յանձնուած անգին զանձին, և աղօթէ միշտ՝ որ Տէրը սուրբ պահէ այդ տաճարանման սիրտը, այդ աստուածային բնակարանը, ու Սողոմոնեան ճակատին հետ պաղտալի Տիրոջ. «Սիրտ սուրբ հաստատեալ յիս, Աստուած, և հոգի ուղիղ նորոգեալ ի փորի խմբում», որպէսզի արժանի ըլլամ տեսնելու աստուածային լուսափայլ դէմքդ, և զայն նուիրեմ Բեզիլ՝ իբրեւ տաճար Դու սրբութեանդ:

ՍԻՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՍՈՒ

Երբ իսկաւ ու նպասակ կայ՝ աշխատանքը յիւշին և ևս արդիւնաւոր:

*

Դպրոցականին աշխատութիւնը ա՛յն պայմանաւ արժեք մը կ'ունենայ որ քարեղաւկ նոյն ինքն աշխատողը:

*

Մարդու ճակատագիրը անոր քննորոշեալն մեջն է:

*

Յաւաք և այն աւագանը որ իր մեջ եկած ջուրը դուրս կու տայ. աւերակ և այն տունը որուն մեջ քնակող կիներ շինարար ու ճիւղապահ չեն:

*

Հանդերձը չգործածուած մնալով ցեցակեր կ'ըլլայ, մարդն ալ անգործ մնալով մեղքի ցեցով կ'ապականուի:

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐԸ

Տեղական անցյիլերին քերքի մը (Lines of Communication) մէկ յօդուածին խղիւղութեամբ կը հայցանք հետեւեալը՝ իր շահեկանութեամբ համար, իր ուրուագիծ, Հոռուին քաժնուած քայքայ ուղղափառ մնալ ջանացող, համայնքի մը պատկերանք:

Յօդուածին հեղինակն է Վեր. Կ. Թ. Բրիքման, որ Ամերիկայի Եպիսկոպոսական Եկեղեցւոյ կողմէ դրկուած էր Երուսաղիմ տարին առաջ, մասնաւորապէս տեղւոյն ժամ. Վարժարանին մէջ անցյիլերէնի և այլ դասեր աւանդելու ու հաւաք Երուսաղիմի անցյիլական եկեղեցւոյն մէջ իր մասնակց երեք (chaplain) ժամայեղու համար, ինչ որ կը կատարէ ցարդ այնքան շրջանայեղութեամբ և ձեռնհասօրհն:

ՍԻՌՆԻ ընթերցողները, աւելորդ չըլլայ յիշեցնել, զիսեւ քի սոյն տարւոյ յունուարին Հին Կարողիկ եկեղեցւոյ և Անցյիլականներու միջեւ — արդիւնք միութեան համար երկարատեւ ջանքերու — ետք յօդուածներէ քաղկացեալ համաձայնութիւն մը կայացուցաւ, (Տե՛ս ՍԻՌՆ, մարտ, 1932, երես 91): Այդ համաձայնութիւնը իր առաջին պատշաճ տեղում է արդիւն, ինչպէս կ'երեւի հետեւեալին:

Տ. Վ. Ն.

Պատմական կարեւորութիւն ունեցող դէպք մը պատահեցաւ վերջին անգամ Երուսաղէմի մէջ Անցյիլական եպիսկոպոս Դեա. Գրահամ Բրահանի օժման առթիւ, Լոնդոնի մէջ: Գեր. Հենրիկոս Վիլմէն, Հաարլամի «հին կաթոլիկ» եպիսկոպոսը, Ուտրեխտի հին կաթոլիկ արքեպիսկոպոսին կողմէ իրր ներկայացուցիչ, մասնակցեցաւ, անցյիլական եպիսկոպոսներու հետ միասին, նոր եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան, իր ձեռքն ալ դնելով նուիրելոյն գլխուն:

Այս առթիւ յետադարձ ակնարկ մը նետել շահեկան է՝ «հին կաթոլիկ» կոչուող եկեղեցական մարմիններու պատմութեան վրայ, որուն հետքերը շատ հին ժամանակներ կ'երևին:

Հոռուի եպիսկոպոսին՝ ուրիշ եպիսկոպոսներու, պատրիարքներու և ազգային եկեղեցական ժողովներու վերաբերմամբ

բուն գիրքին մասին անվերջանալի վէճեր անպակաս եղած են միշտ: Հոռուի եպիսկոպոսը պնդած է մէկ կողմէն՝ թէ իրր Փոխանորդ Քրիստոսի ամէն հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութեան բուն ազրիւրը ինքն է, ըլլալով նաեւ Աստուծոյ անսխալական պատգամատուն՝ վարդապետական և բարոյական հարցերու մէջ: Այս պնդումը՝ Ե. Գրահուն կը սկսի ձեւ ստանալ, միջին դարուն ահագին ուժ կը դառնայ, և 1870-ին ալ վերջնական բանաձեւում մը կը յանգի: Միւս կողմէն եղած են կորովի կերպով պաշտպանողներ այն կարծիքը որ, թէպէտ Հոռուի Եպիսկ. ր արդարեւ պեան է բոլոր պատրիարքներու և եպիսկոպոսներու, սակայն ան իրապէս առաջին ի հաստատու է, և ոչինչ աւելի: Աստիք պնդած են թէ վերջնական հեղինակութիւնը Տրեգերական ժողովներուն է և ո՛չ թէ պապին: Ուստի և ողգային եկեղեցւոյն մանաւանդ, միշտ բողոքած են պապին յաւակնոտութեանց դէմ:

Ժ.Ա. Գրահուն մեծ հերձուածները այս ելոյթներու հիման վրայ տեղի ունեցան, թէ և յմրդւոյն Նման պատճառներ ալ օժանդակեցին անոր:

Ժ.Ե. Գրահուն բարեկարգական ժողովները անգամ մըն ալ չեղտեցին այն իրողութիւնը թէ Տրեգերական ժողովները գերիվեր են պապէն, և այս վերջինը ենթակայ է անոնց: Պապերն իրենց պահանջները չթողուցին սակայն:

Վերջապէս քաղկացուցութիւնը (reformation) եկաւ, աւելի արմատականօրէն մերժելով պապին պահանջները, և ջատագովելով ազգային եկեղեցիներու զաղափարը: Լուծիւր եկեղեցիին ներսէն մաքրելու զաղափարին հետամուտ եղաւ, բայց իրր զօրավիգներ չգտաւ՝ ստիպուեցաւ բաժնուիլ: Եպիսկոպոսութիւնը ոչ-էական նկատեց ան իր եկեղեցիին համար. թէ և Սկանտինաւեան բողոքականութիւնը, մասնաւորապէս Շուէտի մէջ, եպիսկոպոսութեան հաստոյթը պահպանեց ըստ առաջնոյն:

Ուրիշ քաղկացութիւններ, ինչպէս Ճուրջլի և Կալվին, եպիսկոպոսութիւնը լքեցին բոլորովին, և Ս. Գրիքն ու առաքելական դարու վիճակը իրր ստուգանիշ ընդունեցան:

Անգլիոյ մէջ բարեկարգութիւնը տե-

ղի ունեցաւ նախնական ընդհանրականութեան և Անրաժան Եկեղեցիին վարդապետութեան հիման վրայ, ըստ որում ազգային եկեղեցիներ իրենց հայրակոպոսներով կրնային կառավարուիլ:

Արդ, Հոլլանդայի հին կաթոլիկութիւնն ալ անգլիկանին նմանօրինակ հանգամանք մը կը պարզէ:

ԺԶ դարուն Հոլլանդա կրօնական և քաղաքական հոսանքներու պայքարի թատր մըն էր: Ուտրեխտ այս պայքարներու կեդրոնն էր: Յետոյ ԺԷ դարուն Ուտրեխտ դարձեալ խոռովեցաւ Յանսենականութեան երեսէն, որ Եկեղեցին աւետարանականացընել կը ձգտէր, սիլուստիկութիւնը քանդելով, և ժողովրդական բարեպաշտութիւնը անաւագելով: Յանսենականութիւնը բոլորովին անհատապաշտութեան հետեղ աղանդ մը չէր, և Եկեղեցիի գաղափարը բարձր կը բռնէր: Յրանսայի մէջ անիկա դաշնակից էր Գալլիկանութեան, որ Յրանսայի Եկեղեցւոյն անկախութեան կը ձգտէր:

Եէզուիտները ամենաբուռն պայքար մղեցին երկուքին ալ դէմ: Այնպէս որ հակառակ կարող եկեղեցականներու, ինչպէս Բոսուէտ, այդ երկու շարժումներն ալ խեղդուեցան և դատապարտեալ Յանսենականները Ուտրեխտ ապաւինեցան: 1702-ին Ուտրեխտի հայրակոպոսն ալ պապին վճիռով աթոռադուրկ եղաւ. բայց կղերը պաշտպանեց իր հայրակոպոսը, և անոր մահէն ետք Յրանսայէ փախած Յանսենականներու օժանդակութեամբ նոր հայրակոպոս մ'ընտրուեցաւ և հաստատուեցաւ Ուտրեխտի մէջ:

Անկէ ի վեր Ուտրեխտի եկեղեցին անկախ մարմին մըն է. կ'ընդունի Տիեզերական եկեղեցիներու հեղինակութիւնը, ինչպէս նաև անոնցմէ ետք մինչև (ներառեալ) Տրենտի ժողովը Հռոմի Եկեղեցւոյն կողմէ ընդունուածները: Կը մերժէ Վատիկանի ժողովը և անոր երկու վարդապետութիւնները — պապական անսխալութիւն և անարատ յղութիւն:

1742-ին և 1757-ին երկու նոր թեմեր ստեղծուեցան այս բաժանեալ Հին Կաթոլիկ եկեղեցւոյն մէջ: ԺԲ դարուն այս փոքրիկ համայնքը շատ տկարացաւ, բայց ԺԹ դարուն բաւական զօրացաւ, իբրև յնաւէտ ծառայելով անոնց՝ որոնք զժգոհ և անհանդարտ դարձած էին Հռոմէական և

կեղեցւոյ մէջ՝ Վատիկանի ժողովին հետևաւորով:

Գալլիկանութիւնը սակայն, հակառակ հաւածանքներու, ապրեցաւ իբր շարժում թէ՛ Յրանսայի մէջ և թէ՛ անկէ դուրս: Գերմանիոյ մէջ ծայր տուաւ ան՝ Փերրոնեանիստ անուամբ: Կ'ըսուի թէ պապական անսխալութեան որոշումին նպատակն ու շարժառիթը եղած է խորտակել գերմանական եկեղեցւոյ այս շարժումը: Վատիկանի ժողովին մէջ գերման, աւստրիացի և դուիցերիացի հայրակոպոսներ զօրեղ զիմադրութիւն մը ցուցուցած էին առաջարկեալ կոնգակին. բայց անոնցմէ շատեր տեղի տըւած էին՝ անսալով մեծամասնութեան ձայնին: Փոքրաթիւ հայրակոպոսներ միայն չէին ստորագրած. անոնցմէ էր անուանի պատմագէտ Յովհան Ֆոն Գոլլինգեր: Հետեւորար շուտով անջատ մարմիններ կազմուեցան եւրոպական այլեայլ երկիրներու մէջ, որոնք նաև կոչեցին իրենք զիրենք «հին կաթոլիկ», որ կը նշանակէր թէ իրենք հաւատարիմ էին ուղղափառ սկզբունքներու և կը պահէին հին թեմական հայրակոպոսութիւնը: 1870-էն սկսեալ այլեայլ համաժողովներ տեղի ունեցան այս մարմիններու միջև: Զօնքեր եղան յարաբերութեան մէջ մտնելու յոյն որթատկաներու և անգլիկաններու հետ:

Այս շարժումը նուազեցաւ և կորսուեցաւ Յրանսայի և Իտալիոյ մէջ. սակայն տակաւին կը շարունակէ, սակաւ թիւով բայց յարատեօրէն, Գերմանիոյ, Զուիցերիոյ և Աւստրիոյ մէջ: Ամերիկայի մէջ լեհացիներ ալ նմանօրինակ մարմին մը կազմած են: Վերոյիշեալ հին կաթոլիկ համաժողովներ շատ չանցած սկսան հեռանալ Հռոմէական դրոթիւնէն. պահք և խոստովանանքը կամաւոր դարձան, պաշտամանց մէջ աշխարհաբարբը ընդունուեցաւ, քահանաներ ամուսնացան և Ս. Հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ մատակարարուեցաւ անգլիկաններուն:

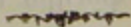
Ուտրեխտի եկեղեցին սակայն մերժեց կղերին ամուսնութիւնը և անգլիկան եկեղեցւոյ հետ հաղորդութիւնը: Բայց անկէ ստղին հետզհետէ Անգլիկան և Հին Կաթոլիկ եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները բարւոքեցան: Եւ վերջին համաձայնութիւնն ալ սիրտ կապ մը հաստատեց անոնց միջև:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՏԱՂ ՀԱՄԵՂ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԿՈՅՍՆ

Ողջո՛յն ընդ քեզ, Մարիամ,
 Մայր Աստուծոյ հաւատամ,
 Սիրով սրբիս յոյժ ըղձամ,
 հոգւովս եռամ եւ տարփամ,
 Ողջո՛յն ընդ քեզ թագուհի,
 մայր է՝ աղախին Քրիստոսի,
 Պարզ եւ մաքուր հայելի,
 բարձող երկանցն Եւայի,
 Աստուածածին՝ բուրասան,
 ծաղկեալ պարտէզ եւ շուշան,
 Բողբոջ եւ տունկ պալատան,
 դուստր Եւայի աննրման,
 Աստուածածին, դու դրախտ,
 դուստր Դաւթի բարեբախտ,
 Ծընար մարմնով, կոյս անախտ,
 զո միածինն անբաղդատ,
 Աստուածածին դու կամար
 հրեղէն ծովուն՝ մեզ համար,
 Հոգւովս ի քեզ զինահար,
 բարեխաւսեա՛ւ անդադար:
 Աստուածածին շնորհալից,
 կոյս անարատ եւ անբիծ,
 Աստուածորդւոյն զւիր ծիծ,
 ջընջեա՛ւ զմեղաց մեր ըզզիծ,
 Յորժամ երեկ Գաբրիէլ,
 Քեզ աւետեաց Մանուէլ,
 Ուրախացաւ իւրայէլ,
 Աստուածածին յոյս մեր ել
 Քեզ աւրհնութիւն տամ եւ բիր,
 կոյս անարատ եւ մաքուր,
 Անմահութեանց եւ աղբիր,
 ծառաւելոցն տուր ջուր,
 Աստուծոյ ծագեաց Յակոբայ,
 ազգեաց բնութեանս Ադամայ,
 Ծընար զԱստուծոյ դու զղայ,
 Մարիամ կոյս Տալիթայ:

ԵՐԿՐԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Երկնից Որդին մէկ անգամ կը հերկէ հողը տարին:

Կատարելու համար պարսֆն՝ իր սահմանուած ասեմին,
Օր մը, Քանկ-Հի, իմաստուն կայսրը, հակած էր համակ
Խոփի մը վրայ՝ եզներէ լրծուած մեծղի ու ներմակ:
Զը տեսնելով հեռուէն հոն փութացող ամբոխն, ինք
Արօրն յառաջ կը վարէր՝ մեծապայծառն Տայի-Զինկ,
Ու կը նայէր մըտախոն, խօսելով ինքնուրոյն
Իր փայլերուն տակ բացուած հողին պարսաւս ու բեղուն:
Ու փորելով ակօսը, կը մրմնջէր.

«Ո՛վ Երկիր,

Կեանքն առեղծուած մ'է իրօք. մահը գաղտնիք մ'է ժըպիրն.
Բայց դու, որուն հասկերը հողմածածան, Երեւուն,
Մեռելներով կ'աղբըլին՝ որ տան սրնունդ ողջերուն,
Դու որ մայրն ես մայրիկն միանգամայն եւ խոտին,
Պէտք է գիտնաս՝ ի՛նչ է մեր հակասագրի բառն յետին.
Օ՛ն, այս խնդրին վրայ, որո՛ւն շուրջը իզո՛ւր խոկացի,
Պատասխան մը տու: Քանկ-Հին եմ ես, որդին Շան-Զիի.
Թիբեդ՝ Փարմոս իմ բազկովս եմ նըւանուած ծագէ ծագ.
Մեծերու մէջ մեծագոյնն եմ ես, ոչ ոք համարձակ
Կըրցաւ իր խօսքն ինձ ուղղել, ձայն բառնալով իմ դիմաց,
Թէ իս անգամ չը զարկաւ հակասն ի հող գետնամած:
Ես եմ իշխանն, ամէն ինչ ինձ ներելի է քէպէտ,
Սիրքս խոնարհ է սակայն, հոգիս հըլու է յաւէտ:
Ես իմ նախնեացքս չունիմ ամբարհաւան հեռն ու սաս.
Եւ որպէսզի անձ մ'ըլլամ առաքինի եւ ըզգաս
Դրոճմել Տրի պալատիս պատերուն վրայ քանձահոծ,
Հին սովորի համաձայն, կուռ վընիւներն իմաստնոց:
Զերդ մանուկ մ'որ ծերուկի մը խրատներուն է հնազանդ
Դըրանիկները կ'ասեմ. քէ ըլլայի մարդ մը ժանս
Պիտ՝ ուզէի հրաման տալ որ լեզունին կըտրուի:
Քաղցր է բարբոս. կ'արգիլեմ, պատիժովը Կանդիւի,
Մատաղ մանրիկ աղջրկանց դուծ խեղդամահը մղձուկ:
Ճարտար եմ ես, ու գիտեմ խնձորենի մը քրզուկ
Բնապատմական օրէնքով վարդին վըրայ պատուասել.

Նուագերգութեան գործինք ածելու չեմ անընդել.
 Լաւ կը կարգամ, եւ սաղեր կը յօրինեմ սիրանէր:
 Քաջ եմ, սակայն ո՛չ ինչպէս Լէնկքիմուրը վաճարէր՝
 Որ փառքի սին սենչն ունէր ու արիւնի խանձն անյագ.
 Այլ իյնալու համար շէ՛տ շաչումներով զերդ կայծակ՝
 Մոնկուլին վրայ սափափիք, Ռուսին վրայ աներես,
 Եթէ ժպրհին Պետրեանս սահմաններէն մըսնել ներս:
 Գիտուն եմ, ի՛նձ ծանօթ են Օրինագիրք ու Ծէսեր.
 Բարեպաշտ եմ, ու իրենց բազմոցին մէջ պատուաւ
 Մեծարանք կը յարգեմ Ֆօյի ֆուրմերն ու Քոնկ-Չին.
 Կը պաշտպանեմ Յիսուսն ալ՝ նոր աստուածը կուսածին՝
 Որ պատուիրեց մարդերուն զիրար սիրել փոխարէն:
 Արդար եմ ես, ու վստահ, թէ սերմանած իր ցորենն
 Հունձֆի աւետն երկրագործը կը ֆաղէ լիապէս:
 Ի մի բան, մե՛ծ ու բարի եւ իմասուն կայսր մ'եմ ես:
 Կ'օրհնեն անունս էակներն, որ ռնգունիէ՛ շունչն ունին,
 Արեւելէն Արեւմոս՝ մէջ կայսրութեան երկնային:
 Եւ հիմա, դո՛ւ որուն ծոցն արգասաւոր ու բերի
 Թէյ ու բրինձ ու ցորեն կը պարգեւէ անքերի,
 Ո՛վ մայրենի դու երկիր, քու մէջդ անձնիւր արարած
 Կեանք կը խնդրէ, բայց շիրի՛մ մ'է հոն զըսածն,
 Ա՛խ, որ պատճա՛ռն ու արդիւնն եւ ամբողջին աշխարհի,
 Ըսէ՛ր թէ ի՛նչ պիտի մնայ այդ ամենէն՝ զոր ըրի.
 Պատասխանէ՛ր, թէ առ այդ պէ՛տ իսկ ըլլայ հրաւճ մը մեծ:

Բայց նոյնժամայն արգելք մը զնացր խոփին խափանեց:
 Քանկ-Հի գետինն աղօսեց քիչ մը հիգով աւելի,
 Ու յեղակարծ հողէն դուրս Գանկ մը հանեց մեռելի:

Թրգմ. Ե. Ե. Գ.

ՖԲՍ.ՆՍՈՒՍ. ԳՈՐԷ

ԱՆՔԵՂԱԻԱՅ ԿԱՅՐԵՐ

Այս խորագրին տակ երկիւղածութեամբ կը սկսինք հրատարակութեան յանձնել, « Սիոն » ի այս թիւէն սկսելով, պատառիկներ Հոգեւոյս Սրբազան Տ. Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի գրութեանը, որոնք ԳՐԷՆՆԱԿԱՆ կը մնային իր նօթերու եւ մանր ուսումնասիրութեանց ծրարներուն մէջ: Կը փափարինք այս կերպով, թէ՛ նախաճաշակ մը տուած ըլլալ պատ. հասարակութեան՝ մեծանուն հանգուցեալին մշակած հայագիտական եւ եկեղեցագիտական գրականութեանէն, զոր ձեռնարկած ենք արդէն փութով տպագրել ամբողջական գործերու քանի մը հատորներու մէջ, եւ թէ՛ մշտական պահել իր միտքին եւ սիրոյն կանթիլը, իր հոգւոյն եւ յիշատակին զգացումովը լուսաւորուած այս էջերուն վրայ:

ՀԱՅ ՏԵՂԸ

Հայ ցեղին տառջին հաստատութիւնը փոքրասիական այն երկրամասին վրայ, որ իր անունովը Հայաստան (Armenia, Արմենիա) (*) կոչուեցաւ, հազիւ կը վերանայ դէպի Է դար (Ն. Ք.):

Հայ գաղութի ծանօթ այն աւանդութիւնը, որուն համաձայն՝ Հայկի սերունդը Բաբելոնէն մեկնելով դէպի հիւսիս, հաստատուած է նախ Հարք գաւառի մէջ եւ յետոյ դէպի Երասխի ափերը տարածուած, ճշգրիտ աւանդութիւն մը չէ, այլ պարզապէս Աստուածաշունչի պատմութեան վրայ յարմարցուած գրոյց մը, որ աշխարհակաշինութեան յետոյ — ազգերու ցրուումին առթիւ — հայ ցեղին կ'ուզէ վերապահել մարդկային ազգի նախկին բնակավայրը, Արարատի սահմանները:

Հին յոյն հեղինակներու կարծիքով (Հերոդոտ, Եւտոքս), Հայերը գաղթած են Փռիւզիոյ սահմաններէն(**), ինչ որ այժմեան գիտուններէ ալ ընդունուած ի-

րողութիւն մըն է: Հայերը նախ բնակելով Կապադովկիոյ եւ Փոքր Հայոց մէջ (Հեկատէս աշխարհագիր), անցած են Եփրատէն, եւ մէկ կողմէ Տիգրիսի ակունքներուն մօտ տարածուելով հանդերձ՝ միւս կողմէ գրաւած են նաեւ Երասխի գետահովիտը:

Է դարուն տեղի ունեցած կիմմերեանց (Դամարաց) կամ Սկիւթացւոց արշաւանքներէն վերջ, որոնցմէ օգտուեցաւ Կիակսար, եւ Մարերու նորածին պետութիւնը հիմնարկեց (634-594), նայիրիի խաղտիական թագաւորութեանց վերջին մնացորդներն ալ իսպառ ընդոտնելով (Ուրարտուի ժողովուրդները եւայլն), Հայերն հպատակեցուց Մարերուն: Իրր կէս դար վերջը, Կիւրոսի ատեն (550 ին), պարսկական լուծին տակ ինկան Հայք, ու թէպէտ Դարեհի օրով (521) ուզեցին թօթափել այդ նոր լուծը եւ քանի մը անգամներով ալ կոտուեցան աշխարհակալին բանակներուն դէմ, սակայն իրերու ելքն աննպաստ եղաւ իրենց, եւ Դարեհ ժամանակին Հայաստանը, ուր նոյն ատենները կեդրոնացած էր հայ ցեղը, իր ինքնակալութեան 13րդ նահանգն ըրաւ:

Դար մը եւ աւելի ժամանակ յետոյ (400/401 ին), երբ Դսևնոփոնի թլուրուն անցքը տեղի ունեցաւ, Հայաստանը երկու կուսակալութեանց բաժնուած էր արդէն՝ Արեւմտեան եւ Արեւելեան անուններով: Արեւմտեանը բուն Հայաստանն էր, իսկ Արեւելեանը Սասպիւրաց (Սպերք), Ալարտեանց (Արարատ), եւ Մատեաններու (Վանի եւ Ուրմիոյ լիճերու միջև) երկիրներն էին, որոնք Դարեհի պետութեան 18րդ նահանգը կը կազմէին, սահմանակից ըլլալով մեղի: Յայտնի է թէ այդ թուականին Հայերը զեռ չէին թեւակոխած այս վերջին սահմանները, մինչդեռ Դ. դարուն սկիզբը (Ն. Ք.) դէպի Երասխի գետահովիտն յառաջացած եւ բնակած կ'երևին:

Աղեքսանդր Մակեդոնացիի յաջորդներուն ժամանակ, Սելեւկեանց իշխանութեան հպատակեցաւ Հայաստան. նախապէս երկու կուսակալութեանց բաժնուած այդ աշխարհը Բ. դարուն սկիզբները յանձնուած էր երկու հայ իշխաններու (Արտաշիս եւ Զարիստրիս), կառավարելու համար զայն յանուն Սելեւկեանց. բայց երբ Մեծն Անտիոքոս (223-187) պարտուեցաւ

(*) Լեոնման գերման գիտնականը Մեմուսի խաղտիական մէկ արձանագրութեան Urmene, Armeni բառերուն «ակ» «այն ժամանակ ազգովին Կապադովկիա բնակող Հայոց» անունը կ'ուզէ տեսնել:

(**) Լընոմման այն աւանդութեան քարտէս մէկ ձեւը կը նկատէ Ստրաբոնի այն վկայութիւնը՝ թէ Թեոստացի (= Թրակացի) Արմենոս մը եկած է հաստատուիլ եկեղեցաց գաւառի եւ Սպերքի մէջ, ուր իր սերունդը անելով՝ աշխարհն ալ Արմենիա կոչուած ըլլալ (Ստրաբոն ԺԱ. Դ 91)

Հոռոմայեցիներէն, երկուքն ալ ապստամբութեան դրօշ պարզեցին, թագաւոր հրահակելով ինքզինքնին, իրրեւ բարեկամ եւ նիզակակից Հոռոմի: Յետոյ միացնելով իրենց ուժերը, չըջարնակ ազգերէն յափըշտակեցին բազմաթիւ երկիրներ, ինչպէս կը գրէ Ստրաբոն: «Մարերէն առին Կասպիանան (= Փայտակարան), Ապսինունիսն (ըստ ոմանց Սիւնիք) ու Վասպուրականը, Վրացիներէն (= Սպերք) Պարիագրէսի (Պարիագ լեռ) լեռնոտ տեղերը (= Հայոց աշխարհ), Կիւսքին ու Դուգարքը, Կուր գետէն անդին. Բաղիւններէն եւ Մոսքոններէն՝ Կարինն ու Դերջանը, որոնք Փոքր Հայոց մասերն էին. Կատաւոններէն՝ Եկեղեցան ու Անտիտաւրոսի կողմերը գտնուող երկիրը. եւ Ասորիներէն Տարսնը (ըստ ոմանց Տմորիքը, այժմու Պոհտանսի մէջ)»:

Ուշադրութեան արժանի կէտ մըն է, սակայն, Ստրաբոնի վկայութիւնը (ԺԱ. ԺԴ. 5) թէ այդ բոլոր ցեղերը միեւնոյն շրջուն կը խօսէին իր լսկ ժամանակ, այսինքն Ա. դարուն (ՆԲ): Այս կարեւոր պարագան, որ Արտաշիասի ձեռամբ գլուխ հանուած ազգայնական միութեան մը դրօշմն է, կրնայ համեմատուիլ երբեմն Հոռոմի ձեռամբ կատարուած այն համախառնումին, որով Իտալիոյ օտարածին ցեղերը միութեան մը բերուեցան, ինչ որ կարծել տուաւ Մոմսընի՝ թէ այդ ցեղերուն միջեւ պէտք էր ազգակցական կապ մը ենթադրել, տարրական եւ թաքուն վիճակի մը մէջ պահուած(*):

Վերեւ յիշուած սահմաններուն վրայ Տիգրան Մեծի օրով աւելցան ուրիշ երկու գաւառներ ալ, եւ ձեալացաւ պատմականապէս ծանօթ Մեծ Հայքը՝ իրեն բնական մաս ունենալով Փոքր Հայքը, ուր ցեղին նախնի բնակչութիւնը կ'ապրէր. եւ ուանց պատճառի չէ որ Հերոդոտ (Ա. 72) Ալիւս գետի աղբերակները կը զնէ Հայոց լեռան մօտ, եւ Հեկատէ աշխարհագիրն ալ, Հերոդոտէն դար մը առաջ, Հայերու բնակավայրը կը զնէ Թերմոտոնի (այժմ Թերմէսոյ) հարաւակողման սահմաններուն վրայ:

Տիգրան եւ իր որդին Արտաւազգ հեյ-

շնակաւորեան յայտնի յարուժ մը ցոյց տուն. սակայն Տիրիթէն (70 Յ. Ք.) յետոյ Հայոց վրայ մերթ ընդ մերթ իշխող Պարթևները (որոնք Գ. դարու սկիզբները միայն իրրեւ Հայ-Արշակունիներ պայտադատեցին Արարատեան գահուն վրայ) յոյն քաղաքակրթութեան մեր մէջ ծաւալումին նպաստող ազգականը չկրցան ըլլալ. վասն զի երկրին լեզուն իւրացնելով հայացած էին ինքնին, երբ Սասանեան պետութիւնը կործանելով պարթևականը (226 ին Յ. Ք.), նոր սպառնալիքներով դուրս եկաւ Արեւելքէն:

Հայ ցեղին կրած գլխաւոր ազդեցութիւնները պարսկական եւ պարթևական եղան. սակայն ժողովրդական լեզուն պահուեցաւ սեպհական հարազատութեամբ մը. այնպէս որ պարթևներու ժամանակէ Հայաստանը «ոչ-յունացած երկիր մը մնաց» ըստ Մոմսընի, թէպէտեւ, ինչպէս դիտել կուտայ նոյն հեղինակը, լեզուի եւ հաւատալիքի (ոչ ժողովրդական անշուշտ) հասարակորդութիւնը, խառն ամուսնութիւնները, զգեստի եւ զէնուզարդի նոյնութիւնը պէտք է հասկնալ հայ եւ պարթև ազնուական եւ կրօնական դասակարգերուն համար: Անցողաբար ըսենք որ Պարթևներու ազդեցութիւնը այնչափ խորունկ չէ տպաւորուած բուն հայ ժողովուրդին վրայ որքան Պարսիցը, որոնց լեզուն գրեթէ ընտանի դարձած էր հայ կիներու եւ աղջիկներու անգամ, Քսենոփոնի ժամանակ:

Աչքի առջեւ ունենալով ուրեմն մեր ցեղին հին զաղթականութեան, վերջնական տեղաւորման ու աճման մեղի ծանօթ պարագաները, եւ մէկ կողմէ օտարներէ կըրած՝ միւս կողմէ ալ օտար ցեղերու վրայ ի զործ դրած ազդեցութիւնները նկատի առնելով, պիտի կրնանք ըսել թէ Հայը, իրրեւ ուրոյն ցեղ, պիտի ճանչցուի իր շրջապատ միայն, որը այրուրենքի զիւտին եւ հայ գրականութեան շնորհիւ կրցաւ յաւերժանալ, մինչդեռ այդ թուականէն առաջ, զժրախտ լուծեան մը հետեւանքով, իր ոչ մէկ բառն ու խօսքը որ եւ է օտար պատմիչի մը գրչին տակ կամ որ եւ է յիշատակարանով մը չէր հասած մեղի:

Ե. Ե. Գ.

(*) Եղ. Մէլեր հակառակ է Մոմսընի այդ կարծիքին. եւ լեզուական միութեան հարցը տարբեր կերպով կ'ուզէ մեկնել. — այս մասին պիտի խօսինք, երբ գաւառաբարբառներու նկարովը զբաղուինք:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Հ Բ Ա Շ Ա Կ Ե Ր Տ

(Յոբ. Եղիեկ. Յն. կր. Արմր. Շար. Քրոնիկոն,
Նար. եւ այլք)

Ե Ր Ե Ք Մ Բ Տ Ե Ա Ն

(Ագնիկ. սպ. 1826, էջ 143, Վեցեսիկ)

Հայ լեզուի մէջ հրաշակեալ բառը կը գործածուի թէ՛ իրր ամական և թէ՛ իրր գոյական: Բառը կը յիշուի Յորայ գրքին մէջ (Դ. 12, Ե. 9, ԼԴ. 24). Եղիշէ, Յովհաննէս կարողիկոս, Թ. Արծրունի պատմագիրները, ինչպէս մեր Շարականը ու Նարեկացին կը յիշատակեն զայն. իսկ զոյականաբար կը գործածեն Շարականը՝ «Աստուածութեան գոլով հրաշակեալ», եւ Եւսեբեայ Քրոնիկոնը՝ «Յեօթն չքնաղ հրաշակեալքն. հրաշակերտիցն հանգիստից» խօսքերով:

Կը դիտուի որ պահլաւ գիրքերու մէջ փրաշախեղ գոյական անունը կը նշանակէ ընդհանուր յարութիւնն ի մեռելոց. այս ֆրաշաքերդ բառը մեր հրաշակեալն է, վաւրնդի փրա սկզբնական վանկը կը փոխուի հայերէնի մէջ հրաի, ինչպէս փերիշքի կ'ըլլայ հրեշտակ, փերման՝ հրաման, փերվարե՝ հրապարակ: Սոյն հրաշակերտ բառի մասին մեռելոց ընդհանուր յարութեան իմաստով բացատրութիւն մը ունի մեր Եղիշէ պատմագիրը. ան երիտասարդ նախարարներէն Դարեգիւնի բերանը կը դնէ հետեւեալ խօսքը. «... զխոստումն երկրորդ գալստեանն՝ զհրաշակեալ յարութիւնն առնելով բոլորեցունց, զհամառօտ հատուցմունսն արգար դատաստանին» (Ա. Յեղ.): Որոշ է որ Եղիշէ կը քրիստոնէացնէ մաղդեղական կրօնի հրաշակերտը, թօթափելով անկէ զբաղաւորական ընդհանուր վերածնութեան կամ յարութեան հեթանոսական տարազը. և կապուղանելու համար Յազկերտի բորբոքած մոլեռանդութիւնը, յարութիւն բառին կը կցէ փրաշախեղ պահլաւիկ աստուածաբ. մինչդեռ եպիսկոպոսներու կողմէն Միհրներսէս հազարապետին

արուած պատասխանին մէջ (Յեղ. Բ.) աւելի վճիտ և ուղղափառ կերպով կը գրուի հետեւեալը. «Խոստացաւ երկրորդ անգամ զալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել ըզմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել դատաստան արդար ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց, և այլն»: Միհրներսէսի զըրկուած այս պատասխանը պաշտօնագիր մ'էր և Եղիշէի ոճէն տարբեր գրուածք մը. չափուած, ձեւուած բառերով, և վերեւ մէջըրերուած «մեռելոց յարութեան» խօսքերուն չէ կցուած հրաշակեալ բառը, այս պարագան ապացոյց մ'է թէ պաշտօնագիրս Եղիշէի գրչէն չէ ելած: Եղիշէի և Եզնիկի գրուածքներուն մէջ ակնարկուած մաղդէական կրօնի վերաբերեալ մեռելոց յարութեան կամ բուն բառով հրաշակեալի մասին լուսաբանութիւն մը տալու համար կը թարգմանենք A. Hovelacqueի l'Avesta գիրքին Յարութիւնը խորագրով Դ. գլուխը. «Որմիզդի կողմէն աշխարհը ստեղծուած է որոշ նպատակաւ մը, Ահրիմանը զգետնելու իրր պարզ միջոց մը. երբ այս վերջինը պարտուի՝ աշխարհը գոյութեան իրաւունք չունի. իր վերջին օրը հասած կ'ըլլայ: Ակնարկած ենք թէ աշխարհի տեւականութիւնը կը կայանայ տասներկու հազար տարիներու մէջ»:

Առաջին ժամանակամիջոցը կը վերջանայ Զրադաշտով: Այս սուրբին երեւումը դիւական զօրութիւններուն տուած է հարուած մը՝ որով անոնք չեն կրնար վերականգնիլ. բայց հեռի են ժնշանալէ և կոիւր կը շարունակուի: Զրադաշտի կորստած սերմէն՝ զոր պահպանած էր Անահիտ, պիտի ծնէր նոր մարդարէ մը՝ որուն անունը միայն Ավեստան պահպանած է, որ է Խորշհսյար, որմէ յետոյ պիտի ծնի երկրորդ մը՝ Խորշհսան, ապա երրորդ մը՝ Սաուխայ կամ միջին դարու անունով՝ Սաուխու: Այս վերջինի մասին Ավեստան շատ բացայայտ կերպով կը խօսի. Ինչպէս իր անունէն յայտնի է, Սաուխադը այն մարդարէն է որ պիտի ըլլայ օգտակար եւ ծառայութիւններ պիտի մատուցանէ, ան պիտի կոչուի actvaterita, «անիկա՝ որ ապրած է մարմնաւոր էակներուն մէջ»: Այնպիսի օժանդակ մ'է ան որ պիտի փրկէ ամբողջ մարմնաւոր աշխարհը, մարմնաւոր էակներուն մէջ այնպիսի կերպով մը ապրած է՝ որ կեն-

սական դորութեամբ եւ մարմնով մը օտարութեամբ ըլլալով՝ պիտի պայքարի մարմնաւոր էականերուն թնամբին դէմ, պիտի կարենայ ընկճել մարդկային կերպարանք կրող Գրութեանը եւ այն ազդեցները որ կը հակառակին սուրբ էականերու:

Հոս չենք մէջ բերեր ինչ որ կ'ըսեն միջին դարու իրանական գիրքերը՝ առաջին երկու մարդարէներու մասին, վասնզի մեր նպատակէն դուրս է:

Սառսիագն ալ պիտի ծնի Զրադաշտի սերմէն որ պահուած է Քասու լիճին մէջ: Մեռելոց յարութեան դործը, աւանդութեան համաձայն, յառաջ պիտի գայ մեծ զոհարեութեամբ մը որ Սառսիագն պիտի մատուցանէ օժանդակութեամբ երեսուն անձերու՝ տասնէհինգ այրերու եւ տասնէհինգ կիներու, որոնք արդէն ապրած են կատարեալ սրբութեամբ եւ քնոյ մէջ կը սպասեն այս փառաւոր նախաստանութեան: Ստեղծագործեալ մարդիկ պիտի ծնին քառասուն տարեկան, ազաքներ տասնէհինգ տարեկան: Սառսիագն օժանդակներուն այս մէկ քանի անունները Աւետարան կը յիշատակէ: Մեռելոց յարութեան ժամանակ բոլոր մարդիկ պիտի ընդունին մազդէական կրօնքը, պիտի ունենան բարի խորհուրդներ, բարի խօսքեր եւ պիտի կատարեն բարի գործեր:

Այն ժամանակ երբ մեռելոց յարութիւնը կը կատարուի Ուրմիզի յաղթանակը տեղի կ'ունենայ Ահրիմանի վրայ: Այս պայքարին մէջ առաջինը կը պաշտպանուի Վոհու Մանանի, Ասա Վանահայի, Քոսրու Վերիայի եւ Արմասայի, երկրորդը՝ Աֆա Մանանի, Ահրայի, Սորայի եւ այլնի կողմէն: Աւանդութիւնը մեկ կ'իմացնէ թէ բոլոր չար ոգիները պիտի ջնջուին, անոնցմէ երկուքը միայն պիտի մնան՝ Ահրիմանը եւ Օձը. այս վերջինը պիտի սպասի հալած պղնձի մէջ. Ահրիմանը պիտի գահավիժի գոթոց յատակը եւ պիտի աներեւութանայ բոցերու մէջ, եւ աշխարհը՝ անմահացած, յաւիտեան պիտի փրկուի ամէն տեսակ անմաքութենէ:

Զրադաշտ՝ Վանախատի ժ.թ. գլխուն մէջ Ահրիմանի բացայայտ կերպով կը յայտարարէ թէ պիտի պայքարի իրեն դէմ մինչեւ ա՛յն օրը երբ կը ծնի փրկիչը՝ Սառսիագն. «Պիտի կոռւիմ գլեական արարչա-

գործութեան դէմ, պիտի կոռւիմ գլեական նաչուի դէմ, պիտի կոռւիմ Պարիկի դէմ, մինչեւ որ յաղթական Սառսիագն ծնի Քասու լիճէն»:

Գալով Սառսիայներուն՝ որոնց մասին Ավետարան հոս եւ հոն կը խօսի. վերեւ յիշուած մաքուր էականին են որ կը սպասեն երկար քնոյ մէջ երրորդ մարդարէի գալլալուն, բուն Սառսիային՝ նպատակու համար վեհադոյն զոհին՝ որմէ զօրս պիտի ելնէ մեռելոց յարութիւնը. «Ապագայ փրկիչներու նման փառաբանական մաղթանքներով ձայն տուր ինձ», Haoma կ'ըսէ Զրադաշտին Լասնայի Թ. գլխուն մէջ:

Windischmann հին իրանեանց յարութեան այս վաղապետութեան մասին երկու անգամ գրած է, Mithraի վրայ ունեցած իր կարեւոր աշխատութեան մէջ կ'ուսումնասիրէ նաեւ Սառսիագնի անունը, յետոյ անոր զերը, ըստ Ավետարանի եւ միջին դարու աւանդութեան: Առաջնակարգ ուսումնասիրութիւն մ'է աս եւ ունի մեծ կարեւորութիւն:

Windischmannի միւս ուսումնասիրութիւնը Զրադաշտի վրայ է. ան հաւաքած է վաղեմի մազդէականներու յարութեան վարդապետութեան մասին հին հեղինակներու մէջբերումները: Դիողինէս Լայերտացիէն զատ, Պլուտարքոսը ունի նշանակալից մէջբերում մը, որուն կարեւորութեանը համար կը նշանակենք հոս, «Ուրմիզի երեք անգամ մեծնալով արեւակէն հեռացաւ մինչեւ երկիր, երկինքը զարդարեց աստղերով՝ անոնց մէջ հաստատեց մէկը՝ Շնիկը, իբր տէր եւ առաջնորդ միւսներուն: Յետոյ ստեղծելով ուրիշ քսան եւ չորս աստուածներ՝ զանոնք վեհակեց ձուի մը մէջ. բայց անոնք որ նոյնքան թուով ստեղծուած էին Ահրիմանի կողմէն, քերեցին ու հարթեցին նոյն ձուին եւ ծակեցին զայն, եւ այն ժամանակէն սկսեալ չարերը խառնուեցան բարիներուն հետ: Բայց պիտի գայ ճակատագրական եւ նախաստանական ժամանակ մը, որ աշխարհի վրայ սով եւ ժանտախտ միասին բերող Ահրիմանը պիտի ոչնչանայ, եւ այն տառն երկիրը պիտի ըլլայ տափարակ, միացեալ եւ հաւասար, եւ մարդիկ պիտի ունենան մէկ տեսակ կեանք եւ կառավարութիւն, եւ որոնք իրարու մէջ պիտի ունենան մէկ լիզու եւ երջանկութեամբ պիտի ապրին:

Թէոպոմպոսն ալ կը գրէ թէ մոգերուն հոմաձայն, այս աստուածներէն մին երեք հազար տարի յաղթական պիտի ըլլայ. եւ երեք հազար տարի պարտեալ, եւ երեք հազար տարի աստուածները իրարու դէմ պիտի կռուին եւ պիտի կործանեն ինչ որ մին կամ միւսն կատարած է. մինչեւ որ Պղուտոն վերջնականապէս երեսի վրայ լըքուի եւ ամէն ինչ կորսուի. եւ այն ատեն մարդիկ պիտի ըլլան խիստ երջանիկ եւ պէտք պիտի չունենան անուշիկ, իրարու պատիւ պիտի չաղարտեն, եւ այն աստուածը որ հայթայթած է այս բոլորը, աստուծոյ վայել կարճ ժամանակի մը համար կը հանգչի: Ահա ինչ որ կը խօսի մոգերուն կողմէ հնարուած առասպելը»:

Բացայայտ է որ մեռելոց յարութեան մասին հին մագդէականաց այս զաւանանքը հին հաւատալիք մ'է, թէ եւ ան աստուգապէս յառաջ չի գար հնգերոպական հին զրեցաբանութենէ մը. այս մասին տարակոյս չեն թողուր այն վկայութիւնները զոր մէջ բերինք: Ոչ ոք կրնայ տրամաբանօրէն հետեւանք հանել այս մասին պարսկական հին արձանագրութիւններուն լուծութիւնէն. աքիմէնեան թագաւորները պարտաւորեալ չէին իրենց արձանագրական յիշատակարաններուն մէջ խտացնելու մագդէական բոլոր վարդապետութիւնները:

Յարութիւն նշանակող զենտ բառն է phrasôkereti: Ավեստայի մէջ չորս հինգ անգամ կը հանդիպինք անոր: Նոյն բառը կազմուած է phrasa, յետին, վերջին, վալիք, եւ kereti, կատարում, գործադրութիւն նշանակող բառերէն:

Հոս պէտք կ'ըլլայ խօսիլ բացատրութեան մը համար, որուն հոս եւ հոն մագդէական հին զրոյց մէջ կը պատահինք եւ ան կը վերաբերի մեր նիւթին եւ է այս yavaē yavaētāitē: Anquetil Duperron ժամանակակից Փարսի աւանդութենէ առաջնորդուած նոյն խօսքը կը թարգմանէ այսպէս. «Մինչեւ ի յարութիւն»: Burnoufi կարծեաց համաձայն, ան կը նշանակէ «յաւիտեանս յաւիտենից»: Windischmann կ'ապացուցանէ թէ Anquetilի թարգմանութիւնը ըստ հիման կատարեալապէս ճիշդ է, եւ թէ «յաւիտեանս յաւիտենից» թարգմանութիւնը միայն այն կերպով կրնայ հասկցուիլ, մինչդեռ յարութեան օրը, ոչ սակայն

«յաւիտեան» բառին բացարձակ իմաստովը:

Կը մնայ միայն հիմա մեր այս զբոնածքը քանի մը բառերով համառօտել: Որմիզդ կը ստեղծէ նիւթական աշխարհը իբր միջոց ընկճելու համար Ահրիմանը. այս վերջինը հակաստեղծագործութիւն մը կը կատարէ. իր բոլոր ոյժերով կը զինուի յարձակման եւ կը պարտուի Զրադաշտի առաքինութեամբը: Վերջնոյս սերմէն պիտի ծնին երեք մարգարէներ, որոնց վերջինը՝ Սաոսիադ՝ Հօմայի մատուցած պատարագով պիտի կատարէ մեռելոց յարութիւնը: Մինեոյն ժամանակ Ահրիման վերջնականապէս պիտի զլորի դժոխոց յատակը եւ բոլոր յարուցեալք պիտի ընդունին մագդէական բարի կրօնքը»:

Վերի խօսքերը կատարեալապէս կը պարզեն Մագդէական կրօնից մեռելոց յարութեան կամ ընդհանուր վերանորոգութեան եղանակը եւ միջոցները, բայց դժբախտաբար անյայտ կը մնայ թէ մոգական կրօնի այդ հաւատարմքը սեմակա՞ն ծագում ունի թէ ուրիշ. Դենի մագդէկի պահաւակի գիրքերը որոշ բացատրութիւններ կու տան նոյն վարդապետութեան վրայ. քիչ մը ընդարձակ տողեր տուինք մեր այս յօդուածին՝ մագդէկի մեռելոց յարութեան հաւատալիքով պարզած ըլլալու համար հայերէն մեր հրաշակեօս բառը, զոր, վերեւ յայտնի իրանագէտը գեղեցկօրէն ստուգաբանեց, հասկցնելով թէ նոյն բառին իսկական նշանակութիւնն էր վերջին յարութիւնը, մագդէական իմաստով. ըսել է թէ մեր նոյն բառին նախնական եւ առաջին նշանակութիւնն է՝ մեռելոց վերջին յարութիւն: Ինչպէս ակնարկեցինք, օսկեղբորիշ Եղիշէն ազօտ կերպով կը հասկցնէ բառին նոյն իմաստը. իսկ սքանչելին Եգնիկ բառը բոլորովին զանց կ'ընէ եւ կու տայ իր հերքումը նոյն հեթանոսական հաւատալեաց. իր խօսքերն են. «Դարձեալ երկ աստուծոյ ևնգա մանկանացոյց իցեն, ինկանկ յարութեան ակն զիսոյ ունիցին, եւ մանաւանդ երբեք ՄԱՍՏԵԱՆ յարութեան գոր չի պարս յարութիւն համարել, այլ չյարութիւն: Բայց քի արդարեւ՝ որպէս ասեմն՝ քի որդին մեռաւ, եւ յՈՐմըզի եւ ի միսի որդոյն ևնա ի ևն-րաշիյի չեռ օրեն քերամաս լինն՝ քի չեռանիցին որովհետեւ միակցաւ ամուսնաւորաց եւ մանկանացոյց ազգ ե տնիս աստուծոց ևն-

ցած: Եզնիկ իր այս հերքման տողերուն մէջ չի յիշեր իտական հրաշակիւն բառը մագղական մեռելոց յարութեան իմաստով. հաւանական է որ նախնիք նոյն բառին հեթանոսական իմաստին պատճառով չը քրիստոնէացուցին և բոլորովին տարամերժուեցաւ նոյն բառին այդ նախնական իմաստին յիշատակութիւնը, բայց, ինչպէս վերի տողերէն տեսնուեցաւ, Եզնիկ կը յիշատակէ երեք մարդարէներէն առաջինը՝ Խորաշիղը. որ պիտի ծնէր Զրադաշտէն և պիտի շարունակէր անոր գործը: Տարակոյս չկայ թէ Եզնիկ կատարելապէս տեղեակ էր մագղականութեան կրօնի հաւատալիքներուն և անոր բառազրուածեան. վերագոյն մէջբերուած իր տողերուն մէջ կը կարդանք երեքմասեան յարութեան խօսքը. ինչ է այս յարութեան երեքմասեան ըստած գիրքը. անունը չի տար, ինչպէս չը յիշեց հրաշակիւն բառը: Մագղական կրօնից գիրքերուն մէջ կը գտնուի Պանման եւշոյ անուն գիրք մը, պահպանելն լեզուաւ, որուն անգղիերէն թարգմանութիւնը 1880 ին կատարած է West. սոյն գիրքը Որմիզդի կողմէն Զրադաշտի տրուած մարգարէական յայտնութիւն մ'է, ուր կը պատմուին մագղէզն Դենի տառապանքը և ունեցած յաղթանակները Զրադաշտի օրէն մինչև ցկատարած աշխարհի. հոն կը յիշուին Զրադաշտէ վերջ եկող մարգարէները, որոնց առաջինն է Խորաշիղ, ինչպէս կը յիշատակէ Եզնիկ, և հոն կը պարզուի մագղեղական կրօնի հանդերձեալ կեանքը և մեռելոց յարութիւնը: Պահման եւշոյը կը թուի որ Սասանեանց ժամանակ գրի առնուած Զենսի փոփոխան եասնա վերնագրով գրութեան մը համառոտութիւնն է. ան երեք գիրքի կամ գլուխի կը բաժնուի և կրնայ նկատուիլ մագղեղական կրօնի Յայնտրեան գիրքը. հաւանական է որ Եզնիկ Յարութեան երեքմասեան ըսելով կը հասկնայ այս Պանման եւշոյ կողմած պահպանելէն գիրքը, որ թերևս իրեն անծանօթ չէր և ուսումնասիրած կրնայ ըլլալ իր հոգակաւոր «Եղծ Ազանդոց» գիրքը գրի առած ժամանակ:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՈՒՆԻ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հանութեամբ սեղ կուսանք հետեւեալ մատենախօսական ակնարկին, որուն նիւթն է ամենու ծանօթութեան մեկուսի եւ ստեղծուած փայլուն հայ մեքի մը կարեւոր մէկ երկը: Անոր հեղինակն է Արամ Պէյ Տ'Ապրո Բագրասունցի, բնագործողը Գողթն փառաշուպարի, եւ որդի հանգուցեալ Տիգրան փառա Տ'Ապրո Բագրասունցի, Եզնիկոսի երեւնի արտաքին գործոց նախարարին, որ նոյն ասե՛ն եղած էր պատուական ազգաւոր մը, երկար ասե՛ն ասե՛նապէս Գանձիւի երեսի. ժողովին: Այս գիրքը, որուն մասին յոյժ գնահատական յօդուածներ հրատարակուած են եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ, մեծ ժամագրգռութիւն յառաջ բերած է մատենադաստի մը աշխարհի համալսարանական շրջանակներէն ներս: — Տիգրան փառա ակնարար միտք մը եղած է, հաղափական աշխարհին մէջ. իր գաւազը, թէն զարեւոյցած հայրիկին ազգաւորէն, բայց անոր ողին է անգուց որ կը պանծացնէ. ուրիշ բերելու եւ աւելի բարձր ոլորտի մը մէջ: Ու աշխարհի լսիւթանք մը չէ անհարկոյս իմաստայն եւ պարտքեանց անսիրտը՝ նկատուած ազգի մը համար, որ այդ գիրքին երկասիրողին ցեղն է եղած, եւ է իրօք եւ իրաւամբ:

THE EVOLUTION OF SCIENTIFIC THOUGHT
FROM NEWTON TO EINSTEIN, By A. D'ABRO,
New York. 1927

ՀԱՆՈՒՆԵԼ ԺԱՆԵՆԱ ՍՅԱՆՔԱՅՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԻՆՈՂՈՒԹԻՒՆԻ ՅԵՂՈՒՄԸ: Ա. Տ'Ապրո. Նիւ Եորք. 1927

Անգլիերէն լեզուով նորագոյն հրատարակութիւն մըն է աս՝ որ կը խօսի վերջին տարիներ գիտական աշխարհին մէջ հոգեակ ստացած ամէնէն յանդուգն, և իր հետեանքներով գիտութեան զասական ըմբռնումներուն մէջ՝ ամէնէն անակնկալ փոփոխութիւնները պարտադրող վարդապետութեան մը վրայ, որ ծանօթ է Այնշթայնի Յարաբերականութեան Տեսութիւնը անունով:

Եւ եթէ մենք կանգ կ'առնենք այս հրատարակութեան վրայ, ո՛չ միայն անոր համար է որ ան կը խօսի այժմեական ամէնէն հետաքրքիր և հրատապ հարցի մը մասին՝ որ երբեք երեւան եկած ըլլայ մարդկային խորհողութեան մէջ, այլ նաև և մանաւանդ անոր համար որ պատիւ կը բերէ ան հայ անունին. հեղինակը, Ա. Տ'Ապրո, ըլլալով դաւակը Եզնիկոսայ նախկին պետական բարձր ու յայտնի դէմքի մը:

Ա. Տ'Ապրոս որ թերևս մեր մէջէն չատերու համար անձանօթ անուն մըն է, իբրեւ մտաւորական և հեղինակ, կը յայտնուի, իր այդ երկասիրութեան մէջ, լեցուն և բարձրագոյն հմտութեամբ օժտուած գիտնական միտք մը, որ իւրացուցած է գիտական փիլիսոփայութեան ամէնէն բարդ և ամէնէն դժուարիմաց խնդիրներու հասկացողութիւնն ու տարողութիւնը, և մեծագոյն անձնավատահութեամբ նպատակ կը դնէ իրեն ներկայացնել նիւթ մը որ մատչելի է միայն արդի գիտութեան է՛ն բարձր հեղինակութիւններուն:

Մենք, Հայերս, ունեցած ենք բանասիրական, լեզուաքննական, պատմական և այլ ճիւղերու համար շատ արժէքաւոր ներկայացուցիչներ, որոնցմէ մէկ քանինքը միջազգային արժէքներ և անուններ են. բայց հինէն ի վեր՝ բարձրագոյն գիտութեան կալուածը օտար մնացած է մեզի համար, իր ներկայացուցած գծաբութիւններուն, և մանաւանդ, մեր պայմաններուն մէջ, պատեհութեանց և միջոցներու անբաւականութեան հետեանքով: Այս տեսակէտով Ա. Տ'Ապրոս, մեզի կը ներկայանայ իբրեւ մէկը որ հայ մտքին փայլուն ընդունակութիւններուն մէկ նոր երեսը եւրեան կը բերէ:

Այնչեթայնի Յարաբերականութեան տեսութիւնը արդի գիտական մտայնութեան մէջ յառաջ բերաւ այնպիսի ցնցում մը և յեղափոխութիւն մը, որ գիտնական է՛ն մեծ և հեղինակաւոր միտքերն անգամ չփոթեցան, և ծնունդ առաւ այդ տեսութեան շուրջ, թեր ու գէ՛մ յորդ գիտական պրականութիւն մը, որ դեռ սպառած չէ: Այս նիւթին շուրջ կարդացած եմ մէկէ աւելի հատորներ, որոնցմէ — անկեղծ ըլլալու համար — պիտի ըսեմ թէ մեծ բան մը հասկցած չեմ. և այս երկասիրութեան հեղինակը պիտի ներէ ինձի անշուշտ, երբ աւելցնեմ որ իր գիրքն ալ, սահմանափակ մտքիս համար նոր լոյս մը չբերաւ զըստօտաբար:

Ու զարմանալի չէ աս, վասնզի Այնշեթայնի գիտը հասկնալու համար բարձրագոյն մաթեմատիքի բոլոր նրբութիւններն ու խթնութիւնները իւրացուցած ըլլալու է մարդս. ինչ որ քիչերու առանձնաշնորհումն է միայն: Բայց բան մը որ կրնամ

ըսել Ա. Տ'Ապրոսի այս գիրքին համար, անոր ընթերցումը, հակառակ իր անխուսափելի մթութիւններուն որ նիւթին պահանջն են, կարծես թէ խաւարը ծակող ազօտ պայծառութիւն մը հոսեցուց իմ մէջ:

Ա. Տ'Ապրոսի այս երկասիրութիւնը՝ Այնշեթայնի ծանօթ տեսութիւնը կարելի պարզութեամբ ներկայացնելու փորձ մը չէ լոկ, այլ աւելի գիտապատմական փորձ մը, ջանալով պատկերացնել գիտական մտածողութեան յեղումը նեւտոնէ մինչեւ Այնշեթայն. նեւտոնէ՝ որ կրցաւ, իբր փորձագէտ գիտուն և հեղինակաւոր մաթեմատիքագէտ, մտքի իր խիղախ սաւառնումով, տալ մեզի տիեզերքի մեքենականութեան ընդհանուր կարգին և պայմանաւորումներուն մաթեմատիքական տարազը (formule), երկրի վրայ մարմինի մը անկումին կապելով տիեզերական մարմիններու իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը և շարժումը:

Նեւտոնէ առաջ, գիտութիւնը դեռ գոյութիւն չունէր, այնպէս ինչպէս կ'ըմբռնուի այսօր: Իրմէ առաջ, գիտութիւնը, իրարու հետ անկապակից և անյարիր իրողութիւններու և երեւոյթներու չփոթ ու խառնակ գումարում մըն էր: Մեքենական այդ երեւոյթներու և իրողութիւններու բացատրութիւնը կապուած չէր՝ ընդհ. և ամէն մասնաւոր պարագայ իր մէջ բովանդակող մաթեմատիքական համայնական տարադի մը: Այս գիւտին փառքը պիտի պատկանէր Նեւտոնի: Գիւտ մը որ, հակառակ արդի ըմբռնումներու համաձայն՝ իր թերութիւններուն և անբաւականութեանը, իր արդիւնաւորութիւնը ունեցաւ: Ասոր ամենէն փայլուն ապացոյցը եղաւ Արեւգականային դրութեան մէջ Նեպտուն մոլորակին գիւտը, Լըվերիէի միջոցաւ, որ դասական գիտութեան մեքենական օրէնքներու մաթեմատիքական հաւասարութիւններու հիման վրայ, Ուրանոս մոլորակէն անդին, որոշ մեծութեամբ և հեռաւորութեամբ մոլորակի մը գոյութեան պէտքը կը զգացնէր, բացատրելու համար նոյն օրէնքներու հիման վրայ, Ուրանոս մոլորակին շարժումներու անկանոնութիւնները: Այդ փնտռուած մոլորակը տեսնուեցաւ վերջապէս. Նեւտոնի մաթեմատիքական տարազը իր ստուգումը կ'ընդունէր

այդ գիւտով՝ բնութեան կարգաւորութիւնը բացատրելու իր ճիգին մէջ։

Սակայն գոսական գիտութիւնը, իր բոլոր փորձուած արդիւնաւորութեամբ, անդօր կը մնար միակ մաթեմատիքական տարրով մը մէջ բովանդակելու բնական բոլոր ուժերու յառաջ բերած շարժումները և փոփոխութիւնները, այսպէս էին լոյսի, տաքութեան, էլէքտրո-մագնիսականութեան և հիւլէական ուժերը, որոնք չէին բացատրուիր դասական գիտութեան նշանաւոր հանդիսացած այդ տարազով։

Այս թերին պիտի գար լրացնել Այնշթայնի Յարաբերականութեան տեսութիւնը, տիեզերքի մէջ գոյութիւն ունեցող բովանդակ մեքենական գործունէութիւններն ու խաղերը միակ և աւելի ընդհ. մաթեմատիքական տարրով մը կապելով։

Գիտութիւնը այս կերպով կ'ընդարձակէր իր հորիզոնը, տիեզերքի նիւթական կազմութեան հասկացողութեանը խոշոր ստատմ մը ընելով, Այնշթայնի հանճարեղ ընդհանրացումով։

Այնշթայնի այս տեսութիւնը կուգար վեր ի վայր չըջնել մեր սովորական ըմբռնումները նիւթի, միջոցի, ժամանակի նման յղացումներու (conception) մասին։

Գիտութեան մէջ կատարուած այս գիտերու և յեղումներու պատմութիւնը և բացատրութիւնն է որ կուտայ Ա. Տ'Ապրօ իր այս ընդարձակ և հմտալից երկասիրութեան մէջ, ջանալով գաղափար մը տալ բնական գիտութեանց կալուածին մէջ տեղի ունեցած այս մեծ ու հրաշալի զարգացումի մասին։ Դժուարին աշխատանք մը արդարեւ, երբ հեղինակը ժողովրդային ընթերցումի սահմանուած հատոր մըն է որ կը փափաքի հրապարակ դնել, քանի որ իր շօշափած հարցերը անմատչելի կը մընան հասարակ ժողովուրդի և նոյնիսկ քուէճական ընթացաւարաներու հասկացողութենէն։

Հակառակ ասոր, Ա. Տ'Ապրօ որ կը թուի իր նիւթը լիովին մարսած ըլլալ, իր բոլոր խորութեան և մաթեմատիքի խորքնութիւններուն մէջ, յաջողած է ընտանի և մատչելի փորձառական լուսարանութիւններով, հնարաւոր սահմանին մէջ, պարզել իր նիւթը և մեծ չափով հասկնա-

լի դարձնել զայն, նոյնիսկ պահանջուած պատրաստութիւնը չունեցող միտքերու համար, և ասիկա իր գիրքին մեծագոյն առաւելութիւնը կը կազմէ։

Ինքը խուսափած է Այնշթայնի տեսութիւնը ներկայացնելէ գիտական ամենախորթին տարազներու շրջանակին մէջ. իր նպատակը եղած է լոկ տալ այդ տեսութեան էութիւնը, տարրերը և հիմունքը. ինչ որ նշանակելի արժանիք մըն է հեղինակին համար, որովհետեւ այս կարգի նիւթերու ներկայացումին մէջ, զանոնք խորապէս ճանչցող և օւսումնասիրողներն են որ կրնան պարզել զանոնք, մերկացնելով իրենց մշուշներէն, առանց հարցին էութեան շիտակուել։

Ա. Տ'Ապրօյի գիրքը ստուար ու հոյակապ հատոր մըն է, գեղեցիկ ու խնամեալ տպագրութեամբ. և շատ պարզ ու յստակ անգլիերէնով մը. 544 էջեր։ Ունի կարճ Յառաջաբան մը, ներածութիւն մը, և չորս մասեր. 40 գլուխներու բաժնուած, կը վերջանայ ասոնցմէ զատ չորս գլուխներու բաժնուած յաւելումով մը։

Գիտութեան, և փիլիսոփայութեան՝ որ ինքնին գիտութեան տուիքներու վրայ կը հիմնուի՝ բարձրագոյն ոլորտներու մէջ թեւածելէ համ առնող և յամառ համբերութիւն ունեցող միտքերու համար ընթերցումի արժանի հատոր մըն է Ա. Տ'Ապրօյի այս երկասիրութիւնը, ծանր ծանր կարգալու և մտածումին բոլոր ոյժերը լաւելու պայմանով։ Ծանր և յոգնեցուցիչ ընթերցում մը արդարեւ, որ սակայն իր հաճոյքը ունի, մարդկային մտքին առջև բանալով տիեզերքի խորհրդաւոր և բանական կարգաւորութեան և գոյացութեան աշխարհի գործունէութեան նրբութիւնները, որով մարդկային միտքը, կարծես, իր ուժին գիտակցութիւնը կ'ունենայ և կատարած տաժանելի յաղթանակներու ներքին գոհունակութեամբ կ'ուռի հպարտօրէն։

Երուսաղիմ

Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ

ԴԻՒԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԱՅ

ԺԱ

Մարտիրոս Բեռնարդի Բեռնարդի Կ. Պոլսէն՝
առ Եղիազար Այնթապցի՝ ի Բերիա(*) :

Գերարդիի և պայծառ ջանքի անխնայ,
գերագոյն և գերապատիւ շնորհալի աջիդ
գերակայ, գերահռչակ և գերազարդ յա-
ջորդ Արքայն Յակոբայ վիճակիս Հայկայ և
մաքրազրուարթ գարշապարիդ վեհակայ՝
Տեառն Եղիազարու աստուածաբնաւ հայ-
րապետի սրբոյ, երես զգետնով եզեալ և
ծունր առ ի խոնարհ զգետնի մածեալ, ի
բացեալ վայրէ իբր առաջի մեծութեանդ
արտասուողէմ և արտասուածոր աշօք
սրտի փղծանաց և հոգւոյ տապոյ կարօ-
տանաց անհուն տապնապիւ կարի խկ թալ-
կացեալս ի տես քոյննամեծ անձինդ, ես
ստորակ ծառայս քո, անուամբ և եթ էրէց
կոչեցեալս՝ Մարտիրոս յաւէտ սիրով վառ-
եալս տարփմամբ, և նարդեանս խաւարա-
մածս շիջեալ և անտեսացեալ ի պէս պէս
լլկանաց, ներքին և արտաքին կրից խղ-
խայթեալս և ի կսկծանաց զիպուածոց
բախտից եղանակիս ի ծերութիւնս թողեալ
յԱստուծոյ, մինչ զի մաշեալ և լուծեալ
ամենայնիւ, զի զոր ոչ յիշէ Աստուած՝ մեր-

(*) Եղիազար Այնթապցի մատուցած էր օսման-
եան գաւառները Էջմիածնի կաթողիկոսութեան բաժնի
եւ կաթողիկոսանալով՝ Երուսաղէմի մէջ հակաբռն
հայրապետութիւն մը ստեղծել։ Ան իր այս խորհուրդը
1663ին Սուրբ Գլխաւորի մատուցած մէջ խոստովանաբար
կը յայտնէ Սիսի Խաչատուր կաթողիկոսին (Միսէէրնի),
ու կը համոզէ զայն որ Տայ իրեն կաթողիկոսական օ-
ծումը Բերիոյ մէջ, Տարի մը վերջ, 1664ին, իր այս
նպատակը իրագործելու համար Եղիազար կ'երթայ Բե-
րիա։ Երբ այս գաղտնի խորհուրդը կ'իմացուի Պոլսոյ
մէջ, խելահաս ազգայիններ, որոնց մէջ էր նաեւ Երե-
միա չէլէպի Բեռնարդի, ժողով կը գումարեն ու կը
յորդորեն Խաչատուր կաթողիկոսը, որ Բիշ առաջ Պոլիս
հասած էր Երուսաղէմէն, չորսմարդել Եղիազարի տուած
իր խոստումը, ու անմիջապէս Երեմիա չէլէպի կը գրկեն
Բերիա Եղիազարին մօտ, որ յորդորէ զայն ես կենալ իր
այդ ճառագայտ ու վնասակար խորհուրդէն։ Այս առի-
թով Երեմիա չէլէպիի հայրը՝ Մարտիրոս Բեռնարդի
միւրեմեան կը գրէ Եղիազար Այնթապցիին իր որդւոյն
մասին այս յանձնարարական նամակը, որ նոյն ասեւ
ճանկեան տեղեկութիւններ կը պարտեցնէ ժամանակին
անցեալէն վրայօք, նամակին խմբագրողը, ինչպէս ու-
նէն բացայայտ կ'երեւի, է նոյն ինքն Երեմիա չէլէպի
Բեռնարդի։

Ժին ի նմանէ ըստ Դաւթի, յոքն առաւել
և վասն քո հաշիւալս, զի անմխիթարս թո-
ղեր բնաւին, թէպէտ և դոյզն ինչ երեսե-
ցուցանես զնշոյս բնամած և անխորհրդի
սիրոյն, զոր անդուստ կուտայ յոգեոջ մե-
րում անապառապէս։ Բայց վասն պատահ-
մանց և կրիցդ առ մեզ իմացելոյ՝ առաւել
սուզիմ ի խորս և տառապիմ յանդունդս։
Զի ընդէ՞ր այդ քեզ մարթոցաւ և ո՛րպէս
այդ յոքնիմաստիդ և կորովախոհիդ դէպ
եղև, եթէ քանի՞ տանջեալ մաշեալ զկեանս
քո անխնայարար։ Ահա՛ խեղճումն այսու
ամենայնիւ առաւել քան զքոյդ մաշէ, և
ի հոգի ցաւեցուցանէ։ Բայց արդ զի՞նչ ևս
չահիցեմ, զի խնդրեմ և ոչ հասանեմ, ու-
ղերսեմ և ոչ տեսանեմ, արապիմ և ոչ ինչ
օգտիմ, փութեմ և ոչ գտանեմ, ճեպիմ
և անսփոփ յամենայնէ զատարկացեալ մը-
նամ, և էսկի մէտէլովն Դաւթի զիս խաբել
կարծեմ՝ թէ ո՛վ տայր ինձ թեո աղանոյ։
Իսկ ի սոյն մտաբերութեանն միտելոյ տե՛ս
աստանօր զտազնապիւն բաղմութիւն և
ալեացն ամբխումն, զհրոյն բորբոքումն
և զվշտին թանձրութիւնն, զտանջանակը-
րութեան խտութիւն և զախտին յոլո-
ւումն, յորժամ լըւայ՝ թէ եկեցես արդ։
Ի քեզ յանձնեմ զգաւատաստան։ Իմ գերե-
խայն կօմիկ ո՛րպէս թողում և զանառակ
Կեդրոյն որո՞յ յանձն առնեմ, զպակասա-
ւորն երկնեկ(†) ո՛րպէս յեսս ընկրկեմ, և որ
զայն՝ զայսն յաչաց կորուսանեմ, զի վրան
նոցին տառապիցաւ, որ պահէրն ի ջեր-
մութենէ և սայփանն ի ծրէնս հերձաւ,
զի ծածկէր ի ցրտոյն, և անդառնալին ճա-
նապարհ յերկրեցաւ և ի հոգ լուծաւ՝ սը-
զալից զտունն արարեալ։ պակասեցան որ-
դիքն ի մօրէն և անտիրացան ի գորովոյ
ծնօղացն(†)։ Թողից զմանկունն պատճառ,
և թէ զու որ այսքան աշխատաւորս գոլով
մինչև ցայժմ ի բիրտ ազգէս զանկատա-
ւոր մնաս, ես մին էրէցս զի՞նչ շահիցիմ
ի չուղելոյս կամ թէ ի մնալոյս, եթէ ոչ՝
այսուհեաւ ափառեալն կենցաղոյս վճա-

(†) Ինչպէս այս տեղեկէն կ'երեւի՝ Տէր Մարտիրոս
Բեռնարդի, Երեմիա չէլէպիէն գաւ, ունէր նաեւ
երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ գաւակներ։ Կօմիկ (այսպէս
Կոմիսա Բեռնարդի) որ իմը տարեկան էր նամակս գրե-
ում տարին, եւ Գեորգ եւ Երեմիկ։

(††) Ակնարկութիւն այդ տեղեկէն զեւ նոր վախ-
նանք իր երեցունիին։

բուժման է և յոփին(?) յաւիտենից սպասեցից և կոչողին ակնկալայց: Զի՞նչ շահեցաք մինչև ցայժմ հոգանաց, և որ ի չորրորդ ժամանակի ձմերուտն զի՞նչ յարգիցիմք, և թէ ոչ բաւական արժանիս տեսեալ լինիցի զմեզ կտոր մի կտաւոյ: Բայց հայցեմ ի բնամած զթոյ քո և յանդատին զորովոյդ, զի ի սուրբ և ի զերեկմանաց մաղթանաց առ Բարձրեալն մատուցես վասն մանուսն մերոց, որպէս զի զգաստացին յարբուսն հասակի ժամանել, զի և մեք սփոփութիւն ի նոցունց եեթ զայն առեալ, հոգացեալ պիտոյսնոցա: Յայնժամ պարտական եղէց հոգեով ի մահ և ի կեանս ի զրուսն քո ծառայութեան: Բայց աւտարի ի սոյն սէր տարփացեալ և քո սիրուդ ոչ ժուժեալ, փոխանակ իմ առաքելցի առ սրբութիւնդ զորդեակն իմ և զծառայ քո, զանդրանիկն իմ և զկրօնին քո, զպատանեակն իմ և զհոսկն քո, զանձնական իմ և զխնդրելին քո, զանձնածինն իմ և զհոգեծինն քո, զլոյս աշացի իմ և զսիրելին քո, ըզհոգւոյս հոգիդ իմ և զփարեկն քո, և և զորդիդ իսկ ըստ հոգւոյ, զոր սնուցեր հաւատով, զարգացուցեր յօստով, զարդարեցեր սիրով Աստուած Սուրբ Հոգւոյն և մարդացեալ ի ներքոյ ամենայն առաքիւնութեանց հոգւոյ և մարմնոյ ի լրումն կոտորնութեան բարեաց զործոց ճանաչելոյ աշխարհի՝ զգա: Եթէ ի քէն պատուաստեցաւ իմաստն, ի քէն վառեցաւ ճրագն հրուշակեալ, ի քէն շինեցաւ թակէզօծ յարկն հանգստեան սրտի համբալ, ի քէն վաշխլացաւ զարդն ուշիմութեան, քանզի զոր արդ ընկալցիս ընծայս ի քեզ՝ զքոյս ի քոյոց մատուցեալ և որպէս վայել է քոյնամեծ զթութեան հայրութեանդ, այնպէս խնամեցես: Զի ահա էառ զշունչն իմ և ել ի ճանապարհ, խլեալ ի բաց զհոգի իմ և ընդ իւր տանի, կորզեալ զկենդանութիւն իմ և արար կիսամահ, քաղեալ զլոյս աշացս և պաշար զայն առնէ, զլոյս կենաց իմոց երարձ և ծածկոց զայն կամի, զուրախութիւն վերածեաց և զգեստ զայն ազանի: Արդ, ո՞վ Տէր իմ, աղաչեմ զքեզ՝ մի՛ սրտմտիլ բանիցս աղաւաղելոյ, զի յուրովեաց զցաւ իմ և բազմոցոյց զտապ իմ, զի ո՞վ ոք կորոյս մեծութիւն և ոչ աշխարհաց, ո՞վ ոք զլորեցաւ և ոչ հեծեծեաց, ո՞վ ոք ի սիրելոյն մերժեցաւ և ոչ

եւաց ըստ նարեկացւոյն, և որ ի կարգին: Վերստին կողկողիմ, Տէ՛ր իմ, զի ոչ ունիմ ինչ ասել, այլ թէ զկեանս իմ ի քեզ յանձին և ասեմ ըստ Դաւթի: Աստուած, զա՛րձ, հայեա՛ց և տե՛ս, ոյց արա՛ աշգւոյս այսմիկ և զարման տա՛ր սմա, զոր տնկեաց աջ քո: Եւ այսու լոցից ի բազում մաղթելոյ, զի ահա յայտնեցան ի բազում սրտից խորհուրդք, և լացից անմխիթար, զի կտրեալ սառուցաւ երակունք զովացման սրտի իմոյ: Արդ՝ արագապէս հասցե՛ս մխիթարութիւն, փութապէս շիջուցես զտապ բոցոյ այրեցման լեարդիս, շտապով ռոգեկեցես զծարուս, վաղվաղակի հաստատեցես զտառապեալ անձինս ռուոյս, ճեպով կազդուրեցես զգալարեալ աղիս և աւետիս մատուցես՝ թէ ահա՛ փտեալ ձերունիդ նորոգեցի, իբրեւ զարծուի արիասցի, ծայրացեալդ մատաղեսցի, խղիւսայթեալդ հաստատեցի, կոծեալդ սփոփեցի, ախտացեալդ բուժեցի, տրտմեալդ ցնծութեամբ զուարճացի: Բերկեա, Մարտիրո՛ս էրէց, զի ահա որդեակն քո և իմա Երեմիայս ժամանեալ եկն առ իսկհաս, բերելով զսէր քո առ իս՝ լցեալ խնդութեամբ և կայ ի պատուի իմում և ի փառս իմ ճեմեալ պճնի: Մի՛ հոգացես բնախն: Բա՛րձ զկապան, սրբեա՛ զարտօսր յաշաց քոց իսկովին և խնդութեամբ ծաղկեա՛ զկերպարանս քո ի մէջ բազմամբոխ ժողովոյդ, զի ասիցեն՝ թէ Տէր Աստուած իցէ ընդ նոսա:

Ո՞վ Տէր իմ, շնորհեա՛ զպարտիս իմ այսքան ըզձանաջս արտաբերումն, և եթէ գտի շնորհս առաջի քո ծածկեալ խորհրդոյն, զոր արարեր ընդ իմաշատուր կաթուղիկոսին, որում փոքր ի շատէ տեղեկացաք, ցնծացաք ի յոգի և ուրախացաք ի մարմնի վասն խորհրդեանդ այդ ազգմամբ ըն Աստուծոյ և ոչ ի քէն: զէրա հաւն Խութունձին(*) և լուկերքն կամին զքաղաքս ի ներքոյ ծանր լծոյ և պարտուց արկանել, և չունինք հոգարարձու, որ զքրիստոնեայքն հոգայ և զնոցա խիղճն ի միտածէ, բաց ի հրամանուցէդ: Եւ սաստիւ զիւր մի ուղարկես քաղաքիս այն քաղաքավարիչներուն, որ լուռ կենան: Եւ եթէ

(*) Յովնանէս Թիւրիսնի, որ եկիցս եղաւ պատրիարք Կ. Պոլսի՝ 1663-1664 եւ 1665-1667: Ծ, Հ,

հուն ասեա՝ նորա միտքն այս է, թէ մէկ մի ի մերայոց նստի, թո՛ղ քաղաքս աւելի. և զու լինաս պարտական. և զայլ մանր մասնաբար խաչատուր կաթուղիկոսն մի ըստ միօջէ բերանով պատմէ հրամանացոյ: Այլ խորհեա՛ և հոգս մեծ արա՛ զաթուղ, յոր կոչեցար՝ թէ որո՛վ հնարիւք հնացուցանես զշէնդ. ահա՛ մարդ չի մնաց, ո՛վ հոգայ և ցաւի, զի երթեալ զաղարեսցես ի տեղիդ իբրեւ ջահ ի վերայ աշտանակի, մխթարելով զեկեալս առ քեզ, որպէս սովորն ես: Այլ և ի վերայ այսց, ո՛վ Տէր իմ, և զայս լու՛ւր, զի ահա Յովսէփ վարդապետն ես այնպէս հարկաւոր բան չունի ի տեղս, որ քեզ օգուտ և տանս դործ արտացէ. արդ եթէ զգա առաքեացես յաշխարհն թրակայ կամ յիզմիւրոյ մինչ Ղալսէրի, կամ ի Լեհաց տուն, զի երթեալ նըւիրակեցէ, յոյժ բարւոք լինի. զի ահա տեսանեմք որ յաջողակ մարդ մի է և ձեռացն դործ յառաջ դալ: Ահա՛ այնքան փողոյ այլ թափեցար և սրացաւ նըւիրակ այլ չունիս և եղողքն մինչև ցայժմ բանի մի այլ չբերին ի պահամ (?). լինի թէ սա մէկ օգուտ և շահ մի անէ և լու ծառայութիւն մեծանձնութեանդ և սուրբ տանն: Ահա՛ ես ինքնին երաշխաւոր ամենայն պարկեշտութեան սորա. այս մինն թո՛ղ վասն իմ առաքեա և աղօթեցուք, միթէ Սատուած իւրն օգնական լիցի. և զով կամիս առաքեա ի Պուրսա, բայց թէ զներսէս և կալսկոպոսն առաքես, հետ քաղաքացոցն լու վարի: Ողջ լի՛ր աստուածային շնորհին ի պարծանս ամենայն հայաստանեայց:

Եւ արդ ի սոյն ոճ և յիզձ մեծու փափագանօք ամենայն բարեկամք ողջունիւ երկրպագութիւն մատուցանեն զարշապարիդ, ընկալցիս զգրեալս իմ, աղաչե՛մ: Եւ զմեզ հարցանեա՛ կամք ի մերձ Սարգիս վարդապետին(*), ոչ թէ վասն փառասիրութեան և կամ ի մարդկանէ փառս որսալոյ, սակայն ծածկագիտին յայտնի է, որ զինքն չահելու և կառավարելոյ յաղաղաւ. քան զի հրամանուցդ հարազատ որդի է, մանաւանդ օրինաց և կանոնաց ջատագով և վրէժխնդիր է. զի յորժամ սիրոյ և մխի-

թարանաց զիրդ ընթերցաւ, ի նոյն ժամայն ուխտիւ և երգմամբ խոստացաւ՝ թէ զոր ինչ էֆէնտու կամք և խորհուրդն է, այնպէս վարիմ: Վասն որոյ երես ի գեանի եղեալ թախանձանօք խնդրեմ ի Տեառնէդ, որ զմեր աղերսանքն անտես չառնես. երբեմն երբեմն եթէ յատուկ զրիւ և եթէ հասարակաց զինքն մխթարես, զսիրոյն օրհնութիւն և թշնամոյն սաստ, և պատիւ առցես, որ գնան զաղարին ի չարութենէն, զի այսքան արշաւել և ձեմել Արեւելցոց բաւական է. այսուհետև չեմք կորեր տեղի. զմեր քաջածն ի նոցանէ Սատուր կաթուղիկոսէն տեղեկացիր: Թէպէտ քաղաքս անտէր և առանց հովիւ չի լինար, բայց զիմ կարճամիտ խելօքս և ապտալ դունովս՝ ի սորանէ ի դատ լու մարդ չի լինար, զիրա մեր խօլին խօլայ և մեղի կարի օժանդակ է, զի որպէս ի զրի իւրում արձանացուցեալ ես, մէկ մի լինայ, որ մինչև ի մահ տիրէ, զի մի՛ այլ և այլս փոփոխելով ի ներքոյ պարտուց անկանին: Եւ խնդրեմ զայս միտս ի սրբտէղ և ի խորհրդեանդ չի որոշես, որ քաղաքիս բազմամորթս ժողովուրդն զքեզ օրհնող և վասն կենաց քոց աղօթող լինին, և զու վորձս ի Գրիստոսէ ընկալցիս: — Թվին ՌՃԺԿ (= 1664) և սեպտեմբերի ԺԴ. օրն չորեքշաբաթի և յինն ժամուն, ի յԱպու Տաւութի քոյմ. հրամանուցդ սէլամու քէլամ կու մատուցանէ և հրամանուցդ հանապաղ զբարեկործութիւնդ կու պատմէ ի լսելիս ամենեցուն:

Հրատ.՝ Մ. Ե. Ն.

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍՔ

Երեկ կեղծիք արդարանալի բաւ մը չեկարին համար, տեղի անարդարանալի և զօրանին համար, որ սկարը խաբելով զայն իր կորուստին կ'առաջնորդէ:

*

Նեկգաւոր մարդամանուկան շողունեւուն անձնասուր ըլլալ՝ քոյն խմել և ոսկեղեն բաժակի:

*

Ձանգեք հաճոյանալ, բայց յիշեցե՛ք չոդոբորելը խաբել է:

(*) Սարգիս Թէֆրեզաղի՝ եկեղն պատրիարք Կ. Պոլսի, 1664-1665 եւ 1667-1670: Ծ. 2.

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՐՍ ԱԲԵՂԱՆԵՐՈՒ

Օգոստոս եօթնի կիրակին, Վարդապետ կամ Տօն Պայծառակերպութեան՝ ըստ Հին Տոմարի, հոգեոր խրախճանքի կրկննապէս բերկրալից օր մը եղաւ Ս. Աթոռոյս համար։ Այդ օրը, քահանայական աստիճան և վեղարի օրհնութիւն ստացան մեր Ընծայարանի բարձրագոյն կարգի չորս սարկաւազ սաները, եղիազար, Սիմէոն, Յակոբ և Ղազարոս, որոնք կանոնաւոր յաջողութեամբ աւարտած ըլլալով Հաս. տատութեան կրօնական և եկեղեցագիտական ուսմանց ութամեայ դասընթացքը, և իրենց կեանքովն ու կրթութեամբը արժանացած ըլլալով գնահատութեան, իրաւունք ստացած էին այս շնորհարաշխութեան։

Ձեռնադրողն էր Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը, իսկ խորտաւիտի, Լուսարարապետ Մեսրոպ Սրբազան։ Ընծայեալները, երկու չարաթներ տոաջ, յատենի Տնօրէն Ժողովոյ իրենց ինքնակամ յօժարութիւնը յայտնած ըլլալով ընդգրկելու կուսակրօն եկեղեցականութեան լուծը, և անձնութեամբ ծառայելու ազգին, եկեղեցիին և այս նուիրական Տան, իրբեւ միարանները անոր, քանի մը օր յետոյ այդ մասք իրենց ուխտադիր յանձնառագրերը մատուցած էին նորին Ամենապատուութեան, որ օրհնութեամբ և քաջալերական սիրոյ քաղցրութեամբ ընդունած էր զիրենք։

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ

Օգոստոս վեցի շաբաթ օրը, տօն Տապանակի Հեռոյ Ուխտին, տեղական ինքնաշատուկ սովորութեամբ, Սրբոց Յակոբեանց մայր տաճարին մէջ կը կատարուէ նաև տօն Տեառնեղբայր Յակովբոս առաքեալին, քրիստոնէական նորակազմ եկեղեցւոյ մէջ Հին Ուխտի Տնտեսութեան ամենէն նախանձախնդիր պաշտպանողին, որ, կ'աւանդուի թէ այդ օրը մատուցած է իր առաջին պատարագը այն նուիրական տե-

ղւոյն վրայ ուր ամփոփուած են իր մարմնոյն նշխարները, և որուն վրայ կը բարձրանան այժմ՝ իր և իր անուանակից Զեքեղեան Գլխադիր առաքեալին անուններուն նուիրուած փառապանծ Տաճարին հրաշակերտ սեղանն ու խաչկալը։ Երէկ երեկոյին, այս առթիւ, նախատօնակ եղաւ Ս. Էջմիածին եկեղեցւոյ մէջ. այսօր Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նոյն սրբավայրին մէջ, ժամարարութեամբ Տ. Հայկազուն Վարդապետի. իսկ երեկոյին հանդիսաւոր «Հրաշափառ»-ով Ս. Պատրիարքը առաջնորդուեցաւ ի Ս. Յակոբ։

Սորհրդաւոր զուգադիպութեամբ մըն էր, այսպէս, որ Ս. Աթոռոյ հիմնադրին յիշատակին փառաւորման օրը տեղի կ'ունենար իր հոգեոր սերունդին վերջահաս դասակներուն կուտմը՝ ի ծառայութիւն իր սուրբ Տան. ու մինչ մասնաւոր նոխատօնակի պահուն, որ կատարուեցաւ Ալլակերպութեան բուն նախատօնէն յետոյ, Ս. Յակովբայ ուխտի մանկունք և միաբանք, հայրապետական զգեստաւորուածով սարսուած առաքելական Աթոռին առջևն ու շուրջը շարիշար գոսաւորուած, հոգեւանդն կ'երգէին «Օրհնեցէք զՏէր յօրհնութիւն ի նոր, քանզի ծագեաց մեզ եղջիւր փրկութեան ի տանէ Դաւթի...» և յետոյ՝ «Դաւազան ծաղկեալ յարմատոյն Յեսեսայ...», արմատէն զէպի ծաղիկները բարձրացած կենդանութեան բուրումն էր կարծես որ այրուող կնգրուկներու ամպին մէջէն կը խնկէր սրբավայրն ամբողջ, նոյն առեն ոգեւորելով ամէնքը։

Վայրկեան մը ետքը սկսած է արարողութիւնը։ Չորս ընծայեալները ծնկաչոք գնացքով ճեղքելով ժողովուրդին բազմութիւնը, կը յառաջանան զէպի սեղանին դասը, ուր, վեղարներով շուրջանակի պարսպուած վհաճաւարի մը մէջ կարծես, անոնց կը սպասէ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը, լսելու համար իրենց հաւատքին և դաւանութեան խոստովանութիւնը։— Երբ ձեռնադրողը կը հարցնէ և ուխտեալները կը

պատասխանեն, հետզհետէ, իրրեւ խորհրդաւոր շարժապատկերի մը մէջէն, ամենուն երեւակայութեան առջեւն կ'անցնին, քրիստոնէական մտածումին սրբութիւնը կերտող մեծ խորհողներուն ղէմքերը, մինքան զմիւսը լուսաւորող և անդորրաւէտ, մինչև որ քառեակ մեղմ ձայներուն զուգորդուած դաշնակցութիւնը երգի մը քաղցրութեամբ պատրիարքական աթոռին առջեւ կը ծաւալէ «Յոստովանիմք եւ հաւատամք»ը, Հայաստանեայց դատանութեան Տաթևեան բանաձևումը, յստակ եւ մաքուր, ինչպէս բարձր ծործորներէ մը որնչաձայն գահավիթիէ վերջ զալար փութնքներու մէջէն հանդարտ սահանքով անցնող խաղաղ առուակը:

Հ Ս Կ Ո Ւ Մ

Իրիկունը իջած էր արդէն, երբ ամէնքը, ժողովուրդ և կղեր, մեկներ էին իրենց գիշերասկիզբի հանգիստին: Երկու ժամ ետքը, գիշերուան առաջին պահուն, հոն են դարձեալ ամէնքը, հիմակ աւելի հոծ բազմութեամբ: Աւագ խորանին առջեւ, կանթեղները, վարձ մինչև բնմին մակերեսովը քաշուած, կարծես աղօթքի են խոնարհած Ս. Կոյսին պատկերին հանդէպ, հազիւ մինչև անոր ոտքերը հասցնելով սաւկայն իրենց պլպլացող լոյսին նշոյլները, կարմիր և կապոյտ ապակիներու շրթունքներէն ղէպի վեր սրկուած: Գլխադիրի մատուռին դրան առջև կը պսպղայ քթով պատրոյզի մը բոցը, բացիփիկ նայուածքի մը պատկերը շինելով համատարած մուծի մէջ: Փոխասացուած սաղմոսի մը ըսպառումին՝ յանկարծ վեղարներու շարքը կը ստուերագծուի խաւարին մէջ՝ դասին երկայնքն ի վեր. հատկուէն բամբ ձայն մը կը խզէ լուծիւնը. «եկեացէ, Տէր, ի վերայ մեր ողորմութիւն քո, և բան փրկութեան քո պահեսցէ զանձինս մեր ի մեղաց...» և խմբերը կը շարունակուի, միապաղաղ ներգաշնակութեան մը կշռաւոր ելեէջներով: Մեղքին կուրցնող տուայտանքներուն մէջէն ճշող հոգին է, որ փրկութեան լոյսը կը կանչէ իր շուարած ճակատագրին վրայ: Աւելի յետոյ, նոյն ըզգացումն է որ, այս անգամ թաւ ձայնով մը, որուն ղէմ կը բռնէ ժողովուրդին հա-

ւաքական հեքը, նարեկեան ողբին աղաղակովը թունդ կը հանէ սիրտերը. «... Անխարդալս արասցես զքո շնորհալ շունչ մարմնոյս, կացուցես շրջափակ զպար զօրոյդ երկնայնոյ, կարգեցես ի դիմի ընդ ղէմ դիւացն դասու...»: Կճատի մը լոյսէն՝ զոր ժառանգաւոր մը ուրիշին կը փոխանցէ, ամենուն նայուածքին առջև կ'ուրուագծուին յանկարծ չորս ընծայեալները, զլիսահակ՝ բնմին վրայ դրուած աւետարաններու առջև: Ծարունակող աղօթքի և օրհներգներու միջոյն, անոնց հետ է այլևս ամենուն սիրտը. անոնց մտածումովն է որ ամէնքը կը մեկնին ի խաղաղութիւն, երբ Ս. Պատրիարքը արձակման վերջին օրհնութիւնը կը խաչակնքէ ժողովուրդին վրայ:

Ձ Ե Ռ Ն Ա Դ Ի Ռ Ի Թ Ի Ն

Կանուխ, արշալոյսէն առաջ, սկսած է կիրակիի գիշերային և ոռաւօտեան պաշտամունքը. Ս. Պատրիարքը, իրրեւ օրուան պատարագիչը, ինք օրհնած է ժամը, «Շրբաժարիմքէն յետոյ Վեղայոն արատասնելով հրապարակաւ: Այլակերպութեան տաղաւարի խորհուրդը մեծավայելուէ վեհութեամբ կը պաշտուի բովանդակ միաբաններուն և աշակերտներուն մասնակցութեամբ: Ս. Պատարագին սկիզբը լիցուած է Մայր-Տաճարը: Օրուան ճաշու շարականն յետոյ. «Ուրախուցիր, պսակ կուսից», որ մեր հոգեւոր երգերուն մէջ իմաստով և եղանակով ամենէն զեղեցիկներէն մին է, Սաղմոսի փոխերգը աղանչան կուտայ ձեռնադրութեան խորհուրդի սկզբնուորման: Առաջնորդուած՝ Լուսարարապետ Սրբապանէն, և օգնութեամբ իրենց Տեսուչ և ուսուցիչ՝ Կիրեղ, Նորայր և Տիրան վարդապետներէ, չորս ընծայեալները բնմ կը բարձրանան ծնրոգնաց, ձախակողմի սանդուխէն: Նորին Ամենապատուութիւնը բազմած է սեղանին աջակողմը դրուած աթոռին վրայ, շրջապատուած սարկաւաղներէ և աղնթերակայ վարդապետներէ: Իրեն կ'ուղղուին ընծայողներն ու ընծայեալները: Հակիրճ հարցութեան մը վերջը՝ անոնց վրայ է իր աջը. բոպէ մը ես՝ և ահա չորսն ի միասին դարձած են ղէպի ժողովուրդը. ծնրադիր և ձեռամբարձ, աշ-

խորհէ իրենց հրաժարումին ուխտն է որ կը տեսադրեն անոնք իրենց այդ սրտայոյզ կեցութեամբովը։ Արարողութեան ամենէն խորհրդաւոր պահերէն մին էր այս։ Եկեղեցականաց դասը երկուս կ'երգէ. «Աստուածային և եկեղեցւոր շնորհ . . . կոչէ . . . ի քահանայութիւն», ու զպիւրք, յանուն ժողովրդեան, երկուս կը պատասխանեն «Արժանի են»։ Յուշուած են ամէնքը. կիներէն շատեր, որոնք գիտեն թէ իրենց ծնողքները շատոնց կորսնցուցած որբեր են շորսն ալ, կ'արտասուեն լուիկ. զգածուած և մտախոհ են իրենք ևս։ Դէմքերնուն վրայ յայննապէս կը կարգացուի նուիրական վայրկեանին ներկործող ազդեցութիւնը։ Ներքին մարդուն նորոգութեան երկունքի տագնապը արդեօք . . . Անոնք որ կ'ըմբռնեն ձեռնադրութեան խորհուրդին իմաստը, զայդ կը մագթեն ի սրտէ։ Հիմակ դարձած են անոնք զէպի սեղանը, և բոլորուած իրենց հոգեւոր ծնողին առջեւ, որ իւրաքանչիւրին վրայ առանձնապէս կը դնէ իր աջը. «Ես զիմ գծեալ ի վերայ սորա . . .»։ Լրացած է բուն խորհուրդը. ատոր կենդանի պատկերն է որ կը ներկայացնէ ձեռնադրողը, ամէն մէկին ուրարը հանկույտ ուէն և անցնելով պարանոցը, իբրեւ «Լուծ Տեառն մերոյ Բիւսուրի Բրիւտասի»։ Ամենուն ուշքը, զսպումը հեռով մը, սեւեռուած է զէպի նոր ասպարէզի սեմէն ներս առնուած այս նախաքայլը։ Խոնջ երեւոյթ մը ունին ընծայեալներն այ. ու զայկացած իրենց զէմքին վրայ բայց վառ աչքերուն մէջ դժուար չէ զգալ սփոքրողի ընդուն մտածումը, որ սկսած է լեցընել զիրենք։ — Զեռնադրութիւնը կ'ընդհատուի պահ մը. ու կը շարունակուի Ս. Պատարազը. կը կարգացուի Գիրք ու Աւետարան. կը կատարուի ընծայից վերաբերումը. զպիրներ կ'երգեն զգածուած հոգեւոր. ցնծազին շէշար չէ որ կ'իշխէ եղանակներուն, այլ յուզմունքին ոլորակը. զոհին գաղափարը տպաւորած է ամէնքը, ձեռնադրողէն և ձեռնադրեալներէն սկսեալ մինչև ժողովուրդին ամենէն դեռատի մանուկը։

ՇՆՈՐՀԱՐԱՆԵՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՐՈՒՄ

«Ողջոյն»էն առաջ կը վերսկսի խորհուրդը. նորընծաները, ծնրաւորք, դար-

ձեալ բոլորուած են ձեռնադրողին առջեւ, որ ջինջ բայց յուզումն զողջող ձայնով անոնց վրայ կը կարգայ շնորհաբաշխութեան մեծ աղօթքներէն առաջինը. մօտը կեցած են շորս ստրկաւագներ, ձեռքերնին՝ ափսէներու վրայ՝ կրելով նորընծայից շորս փիլոնները և պատարագի զգեստները, «արտախորակ Ահարոնի, պատմուճան Գովսէփայ, մաշկեակ Եղիայի», որոնք հասկնալի չըջարանութեամբ մըն է անշուշտ որ կոչուած են «հանգիւծ ուրախութեան և պատմուճան փառաց»։ Իսկապէս հանդերձ կրակն են անոնք, ինչպէս այնքան ճշդիւ կը յորջորջէ գաւառական աստիճիւն մը. ու երբ Սրբազանը իր իսկ ձեռքով իւրաքանչիւրին վրայ կը նետէ սև փիլոնը, հին մարդուն մեռելութեան այդ պատանքը խռովքի ցունց մը կ'անցընէ ամենուս հոգիէն, աստիճան մը ևս խորունկընելով խորհուրդին իմաստը սիրտերու մէջ։ Երկրորդ մեծ աղօթքը, որուն մէջ հիւստած է նարեկացիին գաղաչեմք զանիմփոխելի տէրութիւն Հոգւոյդ զթածիւն, աստուածային ներշնչումի օծութեամբ թրթռուն ամենազանգայն էջը, որով Ս. Հոգւոյն կենազործող շնորհը կը հայցուի նորընծայից վրայ, Սրբազանը կը կարգայ յոտնկայս, հանդիսաւոր և զգածուող ողբումով. որմէ յետոյ իւրաքանչիւրին կը յանձնէ, տըշութեան ուրոյն օրհնութիւններով, սաղաւարտ, շուրջառ, վաղաս, դօտի, ևն. պատարագի զգեստաւորման բոլոր մասերը։ — Գպիրք կ'երգեն նորընծայից առաջին «խորհուրդ խորին»ը. ու անոնք, զգեստաւորուած, կանգնած են քիչ ետքը սեղանին առջև։ Ժամն է օծումին, որ նշանակն է ընծայեալին՝ Ս. Հոգւով դրոշմուելուն։ Կ'երգուի «Կենդանարար Աստուած», Ս. Հոգւոյն շարականը, որ տտեն լուսաբարապետը թափօրով կը բերէ Ս. Միւռոնին աղաւնին, զոր Ս. Պատրիարքը բնորոշելով ինք միայնակ երկուս կ'երգէ «Առաքելոյ աղաւնոյ», Հոգւոյն Սրբոյ իջման Պնտեկոստէի շարականը, երկուս հեղուկ սուրբ իւզը ռսկեայ ընդունարան ափի մը մէջ։ — Ամէն, ալելուիա, ալելուիա. ամբողջ ժողովուրդն է որ կը ձայնակցի զպիրներուն, միաբերան մընջելով աստուածային օրհնաձայնութեան այդ տիեզերական բառն ու վանկը։ Շունչ ու սկանջ

կտրած է ամէն ոք. օծումին վեհաշուք աղղումը և անուանափոխութեան համար զգացումը հետաքրքրութիւնը լարած է ամենուս միտքն ու սիրտը: — «Օրհնեցի, օծցի՛ և սրբեցի՛» մեկանոյ ձայնը Սրբազան Հօր, որ առանձնապէս մի առ մի կ'օծէ իւրաքանչիւրին ճակատն ու աջ և ձախ ձեռքերը. իւրաքանչիւրին ճակատը սրբալոյս միւրոնով զրոյժած ատեն, առողով նաև անոր նոր անունը: Առաջինը, Եղիազար, կը կոչուի Տ. Եղիշէ. ամէնքը կ'ըմբռնեն թէ ձեռնադրողին զիտումն էր առաջին հունձքին երախայրիքը ձօնել իր պաշտելի հոգեմոտիկն՝ Եղիշէ պատրիարք Գուրեանի յիշտակին. երկրորդը, Սիմէոն՝ Տ. Հայրիկ, պարզ է, յանուն Խրիմեան Հայրիկի, որուն սէրը Սրբազանին ամենէն անոյ իրաւունքներէն մին է եղած. երրորդը, Յակոբ՝ Տ. Տիտայր. քիչերը միայն կը հասկնան թէ ձեռնադրողը ասով իր հոգեւոր օրդիւթեան տուրքը կ'ուզէր մատուցանել հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազանի, անոր գրական անունովը հագուեցնելով իր առաջին ձեռնաստաններէն մին. չորրորդը, Ղազարոս՝ Տ. Ասողիկ, յանուն Դպրեմանքի հիմնադիր Խորէն պատրիարք Աշքեանի, որ Ասողիկ ստորագրած է միշտ իր գրական յօդուածները, և որուն հանդէպ այնքան խոր եղած է Արմաշի բոլոր նախկին սաներուն մեծարանքի զգացումը: — Կը կատարուի վերջին տըւութիւնն ալ, իշխանութիւն՝ մատուցանելու օտոր պատարալ: Այդ միջոցին ձեռնադրողը նորընծայից կը յանձնէ Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արիւնը կրող սկիհը, զոր առաջին անգամ իրենց օծեալ ձեռքերուն վրայ կ'ընդունին անոնք երկիւղածութեամբ: Կը վերջանայ խորհուրդը՝ առաջին օրհնութեամբը ձեռնադրեալ և օծեալ նորընծաներուն առ ժողովուրդն, ու կը վերսկսի սուրբ պատարագն: Սարկաւազը կը ձայնէ «Աղջոյն տուք միմեանց». Ս. Պատրիարքը կը համբուրէ իր ձեռնաստաններուն օծեալ ձեռքերն ու ճակատները. իրեն կը հետեին բոլոր հոգեւորականները, որոնք իրենց կարգին ժողովուրդին կը փոխանցեն ընծայեալներուն ողջոյնին անդրանիկ օրհնէնքը ի համբոյր սրբութեան:

Ք Ա Ր Ո Ջ

Օծումէն անմիջապէս յետոյ և «ողջոյն»էն առաջ, Սրբազանը կը քարոզէ՝ երկու կողմն ունենալով երկու գոյգ նորընծաները: Իր խօսքին նիւթը կ'առնու օրուան տօնէն, որ է Պայծառակերպութիւնը, և ձեռնադրութեան խորհուրդէն: Այդ տօնին և այդ խորհուրդին միջև ներքին առնչութիւն մը կը տեսնէ. Քրիստոսի պայծառակերպութիւնը ուրիշ բան չէ, կը ներկատէ, եթէ ոչ նուիրումի և անձնուրացութեան խորհուրդներով լուսաւորուած գիտակցութեան մը հոգեկան վիճակը: Աստուծոյ հետ զէմյանդիմանութեան զգացումն է որ հոգիին կուտայ ներքին այս պայծառութիւնը, որով մարդ կարող կ'ըլլայ ճանչնալ ինքզինքը, իր էութեան խորքին մէջ Յիսուս աղօթած ատեն («Ի կալն յաղօթս»), պայծառակերպեցաւ, որ է բնի իր գիտակցութիւնը ընդ միշտ լուսաւորուեցաւ իր աստուածային կոչումին մասին. և այդ լոյսով միայն տեսաւ իր կեանքին ու զործին տառապալից վախճանը. Թարթըր իրեն համար եղաւ այն հայկեր կամ գիտակէտը, որիկէ՛ միայն պիտի հընար լինէր իրեն համար տեսնել Գողգոթան. ան եղաւ այն բնի, որիկէ՛ իր ցեղին խղճմտանքէն հնչած ձայներ, Մովսէսինը և Եղիսայինը, իրեն պիտի խօսէին իր պարտականութիւններուն, Երեսօղէմ տեղի ունենալիք վերջին եղիւթեանց մասին: — Պայծառակերպութեան այս պատկերը, իրեն խորհուրդ կամ հրաշք, Սրբազան Պատրիարքը ջանաց պատշաճեցնել ձեռնադրութեան իրողութեան: Ըսաւ թէ ընծայեալները պէտք է զայն նկատեն իրենց համար պայծառակերպութեան՝ այսինքն իրենց գիտակցութեան լուսաւորումին լաւագոյն մէկ պատահութիւնը: Իրենց բովանդակ կեանքին մէջ ո՛չ մէկ ուրիշ պահ կրնայ այդ տեսակէտով աւելի յարմարագոյն առիթ մը ըլլալ իրենց համար որքան այս պահը: Իրենց համար Աստուծոյ հետ կենդանի զէմյանդիմանութեան վսեմագոյն վայրկեանն է այն՝ ուր իրենք կը կնքեն ուխտ՝ նուիրուելու Աստուծոյ ծառայութեան գործին: Բեմը, ուր կատարուեցաւ այսօր իրենց ձեռնադրութիւնը, իրենց կեանքին Թարթըրն է, որուն

բարձունքէն իրենց տեսնելիք տառջին բանը պէտք է ըլլայ Աստուծոյ գործին համար իրենց կրելիք տառապանքներուն իրակա- նութիւնը: Բացառելիք թէ եկեղեցականին կեանքը այդ է միայն, ու այդպէս միայն կրնայ ըլլալ արդարեւ մեր ազգային իրա- կանութեան մէջ մանաւանդ: Որքան բար- ձրանայ մարդ, հոգեւորական տաղանդի գիրքերուն վրայ, այնքան աւելի պէտք է խորանայ և ամրապնդուի իր պարտակա- նութեանց զիտակցութեան, իր կոչումին բարձրանումին մէջ: Թարթուրէն Գողգոթա՝ նայուածքի մը պարտադրած անջրպետն է միայն հոգեւորականին կեանքին մէջ: Հո- գեկան անդոճի այն պահերուն, զոր կո- չումին մտածումը կրնայ յառաջ բերել եր- բեմն մեր մէջ, և որոնք աստով խել մեր բարոյական կեանքին ազնուագոյն վայր- կեաններն են, պէտք է զիտանաք ողեկո- չել մեր կրօնական պատմութեան մեծա- գոյն գէմքերը. անոնք, մեր երեակայու- թեան և զիտակցութեան մէջ կենդանա- ցած, իրենց յարացոյցին սրբութեամբը պիտի դորացնեն մեր զեղեկոտ քայլերը, զի իրենց խել կեանքին իրականութենէն հանուած օրինակներով պիտի քաջալերեն զմեզ՝ մեր ասպարէզին ապագայ տաժանք- ներուն մասին խօսելով մեզի, ինչպէս Մովսէս և Եղիա՝ Յիսուսի: Մտղթեց որ ինչ որ խապան է և գոհելի իրենց մէջ, իրրեւ միտքի, սիրտի և կամքի վիճակ, և իրրեւ մարդկային բնութեան պտուղ, ջրն- ջուի և անհետ կորսուի իրենց համար, և իրրեւ մարդ, իրրեւ պաշտօնեայ Աստուծոյ և իրրեւ գործիչ ազգի, իրենց ստացած ութամեայ բարի կրթութեան և զարգաց- ման և Աստուծոյ շնորհաց մաքուր արդիւն- քով, այսօրունէ սկսած՝ առաւելագոյն չափով զարգարուին հոգեւոր կեանքի բար- ձրութեամբ և զեղեցիկութեամբ: Յետոյ զի- մառնօրէն ուղղուելով դէպի Ս. Աթոռոյ նախկին պատրիարքներու և մեծ վաստա- կաւորներու՝ Պարոնաէրի, Եղթայակիրի, Զոքարիայի, Հաննայի, Կիրակոսի, Յով- հաննէսի, Եսայիի, Վահագնեանի, և իր պատուական հոգեւորական Դուրեանի ջա- հակրած խաչալին, ողեկոչեց անոնց յի- շատակը. «Թ՛ճ՛ խայտան, ըսաւ, անոնց հոգիները իրենց յաւիտեական տնմահու- թեան կայքին մէջ, իրենց զործը և մտա-

ծումն է որ կը շարունակենք ամէնքս ալ երկիւղածութեամբ. վասնզի ամէն անգամ որ ձեռնադրութեան մը շնորհարաշխութիւնը կը կատարուի այս սեղանին վրայ, կան- թեղ մը կ'աւելնայ անոնց սիրտին կերտած լուսաւորութեան տաճարին մէջ»։ «Մեր ուխտը, ամենուն ուխտն ու պարտքը, պի- տի ըլլայ, աւելցուց Սրբազանը, Սրբոց Յոկորեանց այս նոխրական Տան հաւա- տարիմ և անձնուրաց ծառայութեամբը նուիրուիլ Աստուծոյ, Ազգին և Ս. Աթոռոյ փառքին»։ այդ ուխտին յորդորեց վերջին անգամ մըն ալ իր ձեռնաստենները՝ կա- պել իրենց բովանդակ կեանքը, և մաղթեց որ այն պատուական հոգեւորականները, ո- ռոնց անունները սկսան կրել այդ վայր- կեանէն, լինին ընդ միշտ իրենց պահպան հոգիները, սրբութեամբ և արդիւնաւորու- թեամբ պատուելու համար իրենց կեանքն ու կարգը։

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՎԵՂԱՐԻ

Կիրակի երեկոյն տեղի ունեցաւ ա- բելայական վեղարի օրհնութեան կարգը. վեղարը (լատ. velum և ֆրանս. voile) այն քողը կամ զլիսանոց ծածկոյթն է զոր վա- ղուց կը գործածէին վանական հոգեւորա- կանները: Ինչպէս ցարդ՝ արեւմտեան վա- նականութեան մէջ, նոյնպէս և հաւանա- բար մեր մէջ, ի հնումն զայն կը կիրար- կէին այն վանականները, որոնք, առանց քահանայ ձեռնադրուելու, կամ քահանայ ձեռնադրուելէ առաջ, կ'ուխտէին կրօնա-ւորական կեանք ապրիլ: Այդպիսիները կը կոչուէին մեր մէջ արեղայ, որ կ'ածանցուի ասորերէն awila բառէն, և կը նշանակէ srstani:

Վերջերս է որ, մեր մէջ, արեղայ սկսան յորջորջուիլ միայն կուսակրօն կամ վանա- կան այն քահանաները, որոնք տակաւին չեն ստացած վարդապետական դասադա- նի իշխանութիւն, և այդ պատճառու, այդ ատենէն՝ այսինքն քահանայ ձեռնա- դրուելունէն ետքն է որ սկսան կրել վեղար: Այսպէս, արեղայաւորներ, որ կարգ մը կամ ատիճան մը չէ, այլ կրօնաւորական կեն- ցողի վիճակ մը լոկ, բնականօրէն զարձաւ կուսակրօն կամ վանական քահանայու- թեան առաջին փուլը. բայց վեղարը, իր-

րև նշանակ աշխարհուրաց կամ կուսակրօն կեանքի, կապուած չմնաց այլևս արեղայութեան հետ, և զայն առհասարակ կը կրեն այսօր ամուրի բոլոր եկեղեցականները, որոնք — վարդապետ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս — արեղայութենէ բարձրացած են հոգեւոր վերին աստիճաններու:

Արեղայութեան կամ վեղարի օրհնութիւնը կը կատարուի յատուկ կանոնի մը համեմատ, որ պարզ այլ սրտառուչ արարողութիւն մըն է: Այդ կանոնն է որ զործադրուեցաւ այս երեկոյ նորընծաներուն վրայ: Սրբազան պատրիարքը, պառնաճաղօթքներէ, ընթերցուածներէ և շարականներէ վերջ, հանց անոնց զգանքները և ծածկեց անոնց գլուխները վեղարով, առաջին անգամ, իրենց ձեռնադրութեան սեղանէն կոչելով զանոնք Տէր Եղիշէ, Տէր Հայրիկ, Տէր Տիրայր և Տէր Ասողիկ արեղաներ:

Ը Ն Թ Ր Ի Ք

Երեկոյին, ըստ վանական հինաւորաց սովորութեան, ընդհանուր սեղանատան մէջ վայելուեցաւ ուրախութեան ընթրիք, առանց զինիի, բայց երգերու և ճառերու ոգևորութեամբ: Ներկայ էին բոլոր միաբանները, աշակերտները և պաշտօնէութիւնը. զուրսէն, միակ աշխարհական հիւրն էր, Ս. Աթոռոյ պատուական բարեկամը, Վսեմ. Ոսկան Պէյ Մարտիկեան: Խօսեցան Ս. Պատրիարք Հայրը, Տ. Սմբատ Սրբազան, Վսեմ. Ոսկան Պէյ և Տ. Գէորգ, Տ. Նորայր և Տ. Տիրան վարդապետներ: Ներկայ էին նաև, մասնաւոր սեղանի մը շուրջը, նորընծայ արեղաները: Բոլոր խօսքերու մէջ ջրմբօքն զգալի էր վանքի ներքին բարգաւաճման առթած հրճուանքը. սրտազին մաղթանքներ եղան ազգին նուիրապետական իշխանութեան և Ս. Աթոռոյ պայծառութեան, Ազգին բարօրութեան, Ս. Պատրիարք Հօր կենաց, միաբանութեան յառաջդիմութեան և նորընծայից բարւոյն համար:

Այսպէս, Վարդապետի տօնը, օրն ի բուն, եղաւ հոգեւոր անխառն բերկրանքի յիշատակելի օր մը ամբողջ վանքին համար:

Յաջորդ օրուրնէ սկսեալ, արեղաները սկսան իրենց քառասնօրեայ ներանձնումին շրջանը, զոր պիտի կատարեն Ս. Թոռոս մատրան մէջ, հոգևորական պարա-

պումներով, եկեղեցական կրթանքի հրահանգութեամբ և պատրաստութեամբ իրենց նախընծայ պատարագներուն, աղօթիւք և պահօք հանդերձ:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

1. Տէր Եղիշէ Արեղայ Տէրտեալ. նախկին անուամբ՝ Եղիազար. ծնած է 1910 ի Յուլիսին, Վասպուրական աշխարհի Ռըշտունեաց գաւառի Կայնիմիրան գիւղը, և րեք ժամ միայն հեռու նարեկայ վանքէն. մկրտուած է տեղւոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ. որդի գիւղապետ Գալիթի և Աղուանի, երկուքն ալ այժմ հանգուցեալ. անոնց վեց զաւակներուն վեցերորդն էր ինքը: Բարձրահասակ, նրբագիծ դէմքով, մեղմ ձայնով, բարեմոյն, վայելչակազմ:

2. Տէր Հայրիկ Արեղայ Ասրանեան. նախկին անուամբ Սիմէոն. ծնած է 1909ին, Վասպուրական աշխարհի Աղբակ գաւառի Երինգեանի գիւղը, որդի գիւղապետ Ասլանի և Մարիամի. որոնց հօթը զաւակներուն հինգերորդն է ինքը. մկրտուած է Ս. Բարթողիմէոս առաքելի եկեղեցւոյն մէջ. բարձրահասակ, կոթովի դէմքով, զոռ ձայնով, հանգարտարարոյ, յաղթ կազմով:

3. Տէր Տիրայր Արեղայ Տէրվիշեան. նախկին անուամբ՝ Յակոբ. ծնած է 1909 ի զեկա. ամսոյ առաջին օրը, Խարբերդ նահանգի Չարսանձագ գաւառի Սըւճոզ գիւղը. որդի արհեստաւոր հանգ. Սարգիսի և Վառվառեայ. որոնց հինգ զաւակներուն երրորդն էր ինքը: Բարձրահասակ, մեղուշ նայուածքով, մեղմ ձայնով, ծանրաբարոյ, վայելչակազմ:

4. Տէր Ասողիկ Արեղայ Ղազարեան. նախկին անուամբ՝ Ղազարոս. ծնած է 1909ին, Խարբերդ նահանգի Մալաթիա գաւառի Պէհէնի գիւղը. որդի հիւսն Դէորգի և Նազենիկի, երկուքն ալ այժմ հանգուցեալ. անոնց երեք զաւակներուն անգրանիկն է ինքը. միջահասակ, համակրելի երեւոյթով, քաջաձայն, բարեմէ:

Չորսն ալ, պատերազմի հրատարակման տարին զեռ մանկահասակ, անցած են աւերածի և տեղահանութեան տառապանքի բովքէն, հինգ կամ վեց տարեկան եղած ատեններն, բռնազաղթ մեկնողներու կարաւաններուն հետ հեռանալով իրենց

հայրենիքներէն: Առաջին երկուքը, այսպէս, 1915ին, ճամբայ ելնելով հուգան և կը մնան Պարսկաստան: Առաջինը, Վասպուրականի՝ հայ կամաւորներու և սուսաց ձեռքով առնուելէն վերջ նորէն կը դառնայ Վան, եւ ապա, սուս բանակի նահանջին ատեն վերստին մեկնելով, կը հասնի մինչև Պաղուպա Միջագետքի, ուր հասած էր արդէն երկրորդը՝ Պարսկաստանէն ուղղակի, առանց երկրորդ անգամ Վան դառնալու: Նախ հոն, յետոյ Նահրէլ Օմարի գաղթականներին մէջ երկուքն ալ կ'ընդունուին որբանոցի վարժարանը, ուր, մինչև 1922, կը հետեւին դպրոցական ուսմանց դասընթացքի:

Երրորդը, 1915ին, նախ կը տեղափոխուի Խարբերդ. ուր ատեն մը հայկական և յետոյ գերմանական որբանոցներուն մէջ մնալով մինչև 1921, կը ստանայ նախնական կրթութիւն: Այդ տարին, երբ Ամբրիկացիք հայ որբերը Թիւրքիայէն կը բերեն Սուրիա, ինքն ևս անոնց հետ կը հասնի Անթիլիաս, և քիչ ատեն հոն մնալէ վերջ կը փոխադրուի Պաղեստին, Գալիլիոյ Նազարէթ քաղաքը, ուր չորս տարիներ կը պատասպարուի ու կը կրթուի ամերիկեան որբանոցին մէջ:

Չորրորդը, 1914ին տեղահան եղած, հուգայ նախ Հալէպ, յետոյ յաջորդաբար կ'անցնի Ռէսուլայն, Չախօ՝ Մուսուլի մօտ, և Մուսուլ, ուր կ'ընդունուի հայկական որբանոցը. 1919ին կը փոխադրուի Պաղուպա, ուր կ'ընդունուի նոյն որբանոցին մէջ, ուր էին արդէն առաջին երկուքը, և անոնց հետ ապա կը փոխադրուի Նահրէլ Օմար: 1922ին, երբ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան բարերարութեամբ բազմահարիւր հայ որբեր Միջագետքէն կը բերուին Երուսաղէմ, անոնց մէջ են նաև այս երեքը, որոնք երկու տարի ևս Սուրբ Բաղաքի Բարեգործականի Արարատեան որբանոցին մէջ աշակերտելէ վերջ, 1924ին կ'ընդունուին Ս. Աթոռոյս ժողովարան. ըսելով, Հոս, 1925ին, Նազարէթէն գալով կը միանայ երրորդն ալ. ու այնուհետեւ, չորսն ի միասին, կը շարունակեն դպրոցական ընկերակցութեան և հոգեոր եղբայրութեան իրենց կեանքը: Նախ Մեսրոպ Սրբազանի և ապա Կիւրեղ վարդապետի տեսչութեան օրով, ութ տարիներու ըն-

թացքին, կարգ ըստ կարգէ կ'աշակերտին հոգեւոյս Դուրեան Սրբազան Պատրիարքի, Բարգէն և Աղաւնուհի Սրբազաններու, Հայր Պրիմէնի, Կիւրեղ, Նորայր և Տիրան վարդապետներու, Տիար Մխալեանի և այլոց, և վերջին տարին՝ այժմու Ս. Պատրիարքին: Իրենց բովանդակ դպրոցական ընթացքը կ'աւարտեն յաջորդութեամբ: Իմբե աւարտական քննութեան նիւթ, վեց ամիսներ առաջ իրենց կը տրուին. առաջինին՝ Լամբրոնացիի Հոգեպալստեան ներքողը, և Գրիգոր Տղայի թուղթը առ Տուսէորդին գրուած, աշխարհաբարի վերածուած, ներածական և ծանօթաբանական համառօտ ուսումնասիրութեամբ. երկրորդին՝ Շնորհալուոյ Ընդհանրական թուղթին աշխարհաբարի վերածումը, ծանօթաբանեալ, և ներածական մը Շնորհալուոյ կեանքին և զործին վրայ. երրորդին՝ Թուղթ կաթողիկեայ Եակոբայ առաքելոյ. ներածութեամբ, աշխարհաբարի վերածումով և ծանօթաբանութեամբ. չորրորդին՝ Պօղոս առաքելի կեանքն ու ճամբորդութիւնը: Այս աշխատութիւնները գրեթէ լրացած են արդէն, և ի մօտոյ կը յանձնուին Ս. Աթոռոյ Ուսումնական Խորհուրդին:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՒ ԲԵՄԱԿԱՆ

● Վարդապետի մեռելոց օրը, ըլ. 8 օգոստ. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Փրկչի վանուց բակի բացօթեայ սեղանին առջև. ժամաբարն էր Տ. Դաւիթ վրդ. քարոզեց Տ. Կիւրեղ վրդ. որ խօսեցաւ անմահութեան վրայ, բացատրեց թէ մահը քուէն մըն է, որմէ կ'արթնանք յաւիտեան հանդերձեալ կենաց մէջ:

● Օգոստ. 14ի կիրակիին, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ. ժամաբարն էր Տ. Ետայի վրդ. քարոզեց Տ. Նորայր վրդ. որ խօսելով չորրորդ պատուիրանին վրայ, ցոյց տուաւ թէ որքան կարեւոր է սուրբ պահել կիրակին, իբրեւ թանկագին պատեհութիւն մը՝ մշակելու մեր էութեան ազնուագոյն տարրերը և զարգացնելու մեր բարձրագոյն կարողութիւնները:

Նոյն օրը Յոպպէի մէջ պատարագեց և քարոզեց Տ. Տիրան վրդ.:

● Օգոստ. 21ի կիրակիին, Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ պատարագեց Տ. Դեղամ վրդ., քարոզեց Տ. Տիրան վրդ., որ նիւթ առնելով օրուան Աւետարանէն և Ս. Աստուածածնի վերափոխման տօնի շարաթապաւնէն, որ հետեւեալ օրը կը սկսէր, հանգամանօրէն խօսեցաւ ապաշխարութեան հարկին վրայ, զայն ներկայացնելով իբրեւ էական պայման բարոյական կեանքի մաքրութեան:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ

Ս. Արսոնյոյ Տճօրէն Ժողովը օգոստոս 1-31 ի ամսօրեայ ընթացքին, իբրեւ գործադիր իշխանութիւն եւ վարչական մարմին, զուգարուեցաւ 14 անգամներ, երբեմն օրը երկիցս նիստ կ'ազմելով. եւ զբաղեցաւ եկեղեցական, վարչական եւ եմսական գործերով. մասնաւորաբար հետամուտ եղաւ պիւսնէի նիւզ ու խիստ գործադրութեան, յարակից-բացառիկ պիւսնէներու նրկասաւման, մասնակարգական կեանք հաստատելու գործերան վերածելու համար անհրաժեշտ դատում հրահանգներու, կանոններու եւ տնտեսական կազմաւորմանց պատրաստութեան, միտ տալնորոշելով իմաստուն եւ իրաքս թելադրութիւններէն Վսեմ. Ոսկան Պէյ Մարտիկեանի, որ անխոնջ եւ անզուր ջանադրութեամբ նուիրուեցաւ Հաստատութեան նմարտի օգտին. գլխաւորաբար իր ջանքերովն է որ ծագուեցաւ մօտաւոր շինութիւնը շուր մեծ շէնքերու, որոնց եկամուտը պիտի յաւկացուի պարսկի շինուցման գործին: Այս մասին կը յուսանք աւելի մանրամասնութիւններ կարենալ հաղորդել «Սինն» յառաջիկայ թիւով: Այս եւ ուրիշ կարեւոր գործերու մէջ յոյժ վնասեցիկ աշխատութիւն մը ունեցաւ Տ. Սմբատ Սրբազան, որ իբրեւ Ընդհ. Քննչի, իր կործան ու փորձառութիւնը ի պալատ դրած է Հաստատութեան բարգաւաճման եւ բարեկարգութեան կենսական գործին. վստահ ենք թէ իր ներկայութիւնն ի Ս. Արսոնյոյ մեծապէս օգտակար պիտի լինի յառաջիկային եւս:

Տճօրէն Ժողովոյ այս ամսոյ ընթացքին ունեցած տալապէս կարեւորագոյն գործը եղաւ, նմանապէս, Սուրբ Տեղեաց մէջ ազգապական բաժիններու պատգամութեան եւ նորոգութեան հարց: Ս. Յարութեան «սահման» մէջ Լաշիններու եւ Յոյներու կասարած շինուածական ձեռնարկներուն հետ զուգընթացաբար, հարկ եղաւ կարելու նորոգութիւններ կատարել Հայկական Գողգոթայի վերնայարկ մասնաւորին, Հանդէսից Բաժանման խորանին, Իւղաբերից սեղանին վրայ, եւ այլ մասերու մէջ, մօտաւոր յառաջիկային թողով նոյն տարին մէջ մեր դուրաւոր սեպտեմբերիւնը եղած Ս. Լուսաւորչի չրքեալ նիստաւոր եկեղեցիին ամբողջական նորոգութիւնը, որուն համար պէտքական արտօնութիւնը ստացուած է արդէն, եւ սրուն համար անհրաժեշտ է ազգասէր բարեբաղ օժանդակութիւնը: Հաւանական է որ շինուածական այս կարգի պէտքեր ներկայացնան ի մօտը Բերդեմի տարին համար եւս: Տնտեսական անկումութեան այս շրջանին մէջ, Ս. Արսոնյոյ ընկնաւ պիւսնէին համար ծանր են անակնկալ այս բեռները, բայց ազգին եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատիւը կը պարտաւորեն զմեզ դիմագրաւել այս դժուարութեանց:

Նախորդ ամիսէն արդէն ելեւնաց Տեսուչ կարգուած էր Տ. Գեորգ վրդ. Բերդեմի Տեսուչ Տ. Խորան վրդ. իսկ առժամեալ Տեսուչ կարգուեցաւ Տ. Տրդատ վրդ.:

Տճօրէն Ժողովը այս ամսուան մէջ երկիցս զուգարուեցաւ նաեւ իբրեւ կրօնական աւետան, եւ զբաղեցաւ ամուսնական եւ կտակային գործերով:

Հայկայի Տեղական Ժողովի երեք անգամներ հրաժարական մատուցած ըլլալով, Տեսուչ Ն. Եսայանքեանին եւ Յ. Տէսեմանի վրայ աւելցուելով Տեսուչ Գրիգոր Աբարեան, Թորոս Մուրաճաւարեան, Յ. Պողոսեան, կազմուեցաւ նոր ժողով մը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ

Ուսումնական Խորհուրդը հինգ անգամներ զուգարուելով զբաղեցաւ իր պաշտօնին վերաբերեալ պարտականութիւններով. կարգադրութիւններ ըրաւ ժառանգաւորաց եւ Ս. Թարգմանչաց վարժարաններու ուսուցչական կազմի եւ դպրոցական պիւտճէին վերաբերմամբ. վերջնապէս որոշուեցաւ տկար եւ տնայարմար աշակերտներու զտումի եւ նորերու ընդունելութեան հարցը. պաշտօն յանձնուեցաւ Տ. Տիրան վարդապետի, Սիրիա երթալ եւ Պէյրութի, Դամասկոսի, եւ Հալէպի ազգ. վարժարաններու փափաքող աշակերտներէն ընդունիլ Ս. Արսոնյոյ ժառանգաւորները: Տ. Տիրան վրդ. այդ պաշտօնով Դամասկոս մեկնեցաւ ամսոյն 22 ին:

Օգոստոս 5 շրթ. երկուշիկ, ժառանգաւորաց վարժարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ **զրական երեկոյք** մը. նախագահութեամբ Ս. Պարթաբբին եւ ի ներկայութեան միարանից եւ հիւրերու: Սիմէոն եւ Հագարոս սարկաւաղներ կարդացին իրենց զրած քանասութիւնները. առաջինին ինքին էր «Տիեզերական լեզու», երկրորդինը՝ «Հօգիւն երեք կարողութիւնները խնայէս կը միանան հոգեբանական երեւոյթներու մէջ»: Տիրան սարկաւաղ կարդաց Լամբէի խորհրդածութիւններէն կարգ մը հատուածներու ֆրանսերէնէ իր թարգմանութիւնը զրաբար. Բարգէն սարկաւաղ՝ «Մարկոս Աւրելիոսի մահը» «Վախճան հին աշխարհի» վերնագրով իմաստասիրական հատուած մը ֆրանսերէնէ իր թարգմանութիւնը աշխարհաբար. ժառանգաւոր Ազատ Ինթիլեան՝ «աշխարհ նկարագիրը» վերնագրով իր մէկ արծակի շարադրութիւնը՝ Արտաւազդ Բ. ի Աղերսանդրիոյ մէջ ունեցած վախճանին շուրջ:

Ուսումնական Ժողովոյ որոշումին համեմատ ձեռնարկուեցաւ տարգմանութեան հոգեւոյս Սրբազան **Մարտին Եղիշ Պատրիարքի** «Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան» երկին. որ առաջադրուած «Ամբողջական գործերու առաջին հատորը պիտի կազմէ: Դործը պիտի բաղկանայ երեք մասերէ. 1. Մատենագրական խնդիրներ եւ երեւոյթներ. 2. Կենսագրական ծանօթութիւններ մատենագիրներու կեանքին, եւ նորոշներ անոնց գործերէն. 3. Ցանկում, որուն մէջ պիտի փնտրուին հայ մատենագրութեան վերաբերմամբ իր պատրաստած բայց թերի մնացած զանազան ուսումնասիրութիւնները: Մատենագրութեան պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ ԺԴ. դար: — Յետոյ, կարգաւ, հրատարակութեան պիտի տրուին «Հայ Դիցարանութիւնը», «Հայոց Ազգ. Պատմութիւնը» «Գրոցներու պատմութիւնը», ինքնագիր եւ թարգմանածոյ տրպարգրուած եւ անտիպ բերթուածներու հաւաքումը, բնասիրական եւ քննապատմական զանազան ուսումնասիրութիւնները, եւ այլն:

Եզրապարսկական կիսաբարձայութիւնն յայտնի եւ սիրուած արուեստագէտ Տիրա Յովհաննէս **Գալուս**, որ Ս. Քաղարս կը գտնուի ուխտաւորաբար, բարեյօժար սիրով եւ անձնուիրաբար նորոգեց Ս. Արսոնյոյ տաճարի վեց հնարուեստ եւ մեծարժէք նկարները, այնպիսի նրբութեամբ եւ յաջող կերպով, որ զնահատանի արժանացաւ Ս. Քաղարսի Հրէական «Բեսեկիլ» կոչուած թանգարանի հանրածանօթ նկարիչ տնօրէնէն Ս. Պարթաբբը շնորհակալութեան եւ օրհնութեան ինքնագիր կոնդակ մը նուիրեց յիշատակին, եւ կարգադրեց որ Ս. Արսոնյոյ Տպարանէն հրատարակուած գիրքերուն կարեւորագոյններէն յանձնուին իրեն, ի յիշատակ: